

تبیین نقش روحانیت تهران در شکل‌گیری و گسترش انقلاب اسلامی

براساس نظریه رفتار جمعی نیل اسملسر (۱۳۴۰-۱۳۵۷)

رضا یوسفی^۱ / علی غفرانی^۲

چکیده

نظریه رفتار جمعی نیل اسملسر به‌طور خاص به تحلیل عواملی می‌پردازد که بر شکل‌گیری انقلاب‌ها در جوامع مختلف تأثیر می‌گذارند. در جریان انقلاب اسلامی ایران، برخی نهادهای اجتماعی مهم، مانند روحانیت تهران، نقشی برجسته در روند تحولات این رویداد بزرگ قرن اخیر ایفا کردند. محمدرضا شاه پهلوی با پیگیری سیاست‌های مدرنیزاسیون، شرایط ساختاری لازم را برای تحریک روحانیت تهران به‌وجود آورد. تصویب لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی یکی از اقدامات کلیدی بود که موجب آغاز فعالیت‌های مبارزاتی روحانیت گردید و در نتیجه، فشار ساختاری بر رژیم ایجاد شد. روحانیت تهران نیز با گسترش تفکر مبارزاتی و تعمیم باورهای خود، مرحله گسترش باورهای عمومی و فعال‌سازی جامعه را آغاز کردند. با وقوع رویدادهای تنش‌زا نظیر برخوردهای دولت با نهاد روحانیت، این نهادها به‌ویژه پس از انتخاب امام خمینی به‌عنوان رهبر انقلاب، مرحله بسیج و رهبری کارizmایی را فعال کردند. شکل‌گیری رهبری و گسترش مبارزات روحانیت تهران به‌ویژه با رهبری امام خمینی باعث گسترش روزافزون انقلاب شد. در نتیجه، شرایطی فراهم شد که رژیم نتوانست کنترل اجتماعی را حفظ کرده و سرکوب بیشتری را اعمال کند. در این فضا، رفتار جمعی که طبق نظریه نیل اسملسر قابل تحلیل است، به‌طور چشم‌گیری ظهور کرد و در نهایت منجر به وقوع انقلاب اسلامی شد. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهند که نظریه رفتار جمعی اسملسر به‌طور کامل با روند شکل‌گیری انقلاب اسلامی ایران و نقش اساسی روحانیت تهران در آن سازگار و قابل ارزیابی است. این تحقیق با روش توصیفی-تحلیلی و بهره‌گیری از اسناد، روزنامه‌ها، خاطرات و منابع کتابخانه‌ای انجام شده است.

۱. دانشجوی دکتری تاریخ انقلاب اسلامی، گروه معارف اسلامی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران. yousefi_1365@yahoo.com

۲. دانشیار گروه ایران‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران (نویسنده مسئول). a.ghofrani@basu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۲۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۱۵ نوع مقاله: پژوهشی

واژه‌های کلیدی: انقلاب اسلامی، نیل اسملسر، نظریه رفتار جمعی، روحانیت، تهران، محمدرضا پهلوی.

Explaining the role of Tehran's clergy in the formation and expansion of the Islamic revolution based on the theory of collective behavior of Neil Smelser (1340-1357)

reza yousefi ^۱ / ali ghofrani^۲

Abstract

Neil Smelser's theory of collective behavior specifically analyzes the factors that influence the formation of revolutions in different societies. During the Iranian Islamic Revolution, some important social institutions, such as Tehran's clergy, played a prominent role in the developments of this great event of the next century. Mohammadreza Shah Pahlavi, by pursuing modernization policies, created the necessary structural conditions for the movement of Tehran's clergy. The approval of the state and provincial associations bill was one of the key measures that started the clergy's campaign activities and as a result, structural pressure was created on the regime. The clergy of Tehran also started the stage of expanding public beliefs and activating the society by expanding their combative thinking and generalizing their beliefs. With the occurrence of tension-causing events such as the confrontation between the government and the clerical institution, these institutions activated the stage of mobilization and charismatic leadership, especially after the election of Imam Khomeini (RA) as the leader of the revolution. The formation of the leadership and the expansion of the Tehran clergy's struggles, especially under the leadership of Imam Khomeini (RA), caused the ever-increasing expansion of the revolution. As a result, conditions were created where the regime could not maintain social control and apply more

۱ . PhD student of Islamic Revolution History, Faculty of Humanities, Bu- Ali Sina University, Hamedan, Iran. yousefi_1365@yahoo.com

۲ . Associate Professor, Department of Iranian Studies, Faculty of Humanities, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran, (Corresponding author) a.ghofrani@basu.ac.ir

repression. In this space, the collective behavior that can be analyzed according to Neil Smelser's theory, emerged dramatically and ultimately led to the Islamic Revolution.

The findings of this research show that Smelser's theory of collective behavior is fully compatible with the formation process of Iran's Islamic Revolution and the essential role of Tehran's clergy in it. This research was done with descriptive-analytical method and using documents, newspapers, diaries and library resources.

Keywords: Islamic revolution, Neil Smelsar, theory of collective behavior, clergy, Tehran, Mohammad Reza Pahlavi.

مقدمه

روحانیت شیعه همواره یکی از بزرگ‌ترین و تأثیرگذارترین نیروهای اجتماعی در تاریخ معاصر ایران بوده است. این نهاد غیررسمی و سنتی با بهره‌گیری از ابزارها و منابعی همچون ایدئولوژی خاص خود، تشکیلات منسجم، مرجعیت دینی، ثروت و حمایت‌های سیاسی، به‌ویژه از سوی امام خمینی، نقش اساسی در تحولات سیاسی ایران، به‌ویژه در جریان انقلاب اسلامی، ایفا کرده و به‌عنوان یک نیروی اجتماعی با توانایی بسیج و سازمان‌دهی مردم، در شکل‌دهی به تحولات اجتماعی و سیاسی کشور ایران نقش مرجع و هدایت‌کننده و دیرینه داشته است. روحانیت در مکان‌های مذهبی و عبادی در حین بیان احکام و تکالیف، جلسات آگاهی‌بخشی را در افشای اسلام‌ستیزی رژیم پهلوی و همچنین در جهت هدایت و بسیج مردم و به‌صحنه آوردن آنان علیه رژیم تشکیل داد. آن بخش از علما و روحانیون که از توانایی و سطح علمی و فقهی بالایی برخوردار بودند، همراه امام خمینی ایدئولوگ‌های اصلی انقلاب شدند و نقش روحانیون در این عرصه از هر حیث بارز و برجسته‌تر بود. آنها همچنین با ایجاد ائتلاف مردمی نیروهای مخالف رژیم، درنهایت توانستند توده‌ها را به جنبش درآورند و همین نقش در شکل‌گیری، پیشبرد و پیروزی انقلاب اسلامی ایران، پررنگ‌تر از قبل نمایان شد. با توجه به نقش تأثیرگذار روحانیت در شکل‌گیری و پیروزی انقلاب اسلامی، بررسی چنین نقشی در چارچوب نظریه‌های انقلاب فراموش شده و به همین سبب تبیین نقش

روحانیت بر اساس مدل نظری خاص به‌عنوان یک پدیده مطالعاتی برای بسیاری از اندیشمندان و تحلیلگران عرصه انقلاب قابل تأمل است.

نیل اسملسر یکی از تحلیلگران برجسته حوزه انقلاب است که نظریه رفتار جمعی خود را به‌عنوان چارچوبی تحلیلی برای بررسی انقلاب‌ها و جنبش‌های اجتماعی مطرح کرده است. این نظریه با تمرکز بر عوامل اجتماعی و روان‌شناختی جمعیت‌ها، نقش ساختاری و تحولی رویدادهای اجتماعی را تحلیل می‌کند.

با توجه به اهمیت خاص تهران به‌عنوان کانون مرکزی فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی کشور و به‌ویژه حرکت اصلی انقلاب در این شهر، روحانیون مستقر در تهران نقش مهم‌تری در پیروزی انقلاب اسلامی نسبت به سایر نقاط کشور ایفا کردند. از این‌رو، تهران به‌عنوان «ظرف مکانی» در این پژوهش انتخاب شده است تا تأثیرات روحانیت تهران در این فرایند به‌طور ویژه مورد بررسی قرار گیرد.

هدف این پژوهش، تبیین و بررسی نقش روحانیت تهران در روند انقلاب اسلامی ایران (۱۳۴۰-۱۳۵۷) از منظر نظریه رفتار جمعی نیل اسملسر است. این مطالعه می‌کوشد تا با تحلیل مراحل مختلف انقلاب اسلامی و تطبیق آن با مفاهیم و مراحل نظریه اسملسر، فرایند شکل‌گیری و گسترش انقلاب را از منظر رفتاری جمعی بررسی کند. بدین‌وسیله تلاش می‌شود تا روشن شود که چگونه روحانیت تهران با بهره‌گیری از امکانات و ابزارهای خود، تأثیر بسزایی در تحول اجتماعی و سیاسی کشور داشتند و درنهایت پیروزی انقلاب اسلامی را رقم زدند.

پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش مستقلی درباره نقش روحانیت تهران در انقلاب اسلامی بر اساس مدل نظری نیل اسملسر انجام نشده است. با این حال، برخی پژوهش‌های مشابه به‌طور مختصر به شرح زیر بررسی شده‌اند:

۱. پایان‌نامه «تبیین انقلاب اسلامی با تأکید بر نظریه رفتار جمعی نیل اسملسر» تألیف جواد صباغ (۱۳۸۳) که در آن تمامی عوامل تأثیرگذار بر انقلاب را تحت چارچوب نظری اسملسر

بررسی کرده است. درباره نتیجه پژوهش، نویسنده معتقد است این نظریه در زمینه انقلاب اسلامی، قابلیت تطبیق و ارزیابی را دارد.

۲. پایان نامه «نقش مساجد و روحانیت در پیروزی انقلاب اسلامی» تألیف حسین جیریانی (۱۳۹۲) به طور کلی به مساجد و روحانیت توجه کرده و به طور خاص به روحانیت تهران پرداخته نشده است. در نتیجه این پژوهش، نویسنده با ذکر تعدادی از روحانیون پرنفوذ و برخی مساجد، نقش آنها را در پیروزی انقلاب اسلامی بسیار پررنگ تر کرده است.

۳. کتاب «نهضت روحانیون ایران» تألیف علی دوانی (۱۳۷۷) که تاریخ فعالیت های سیاسی روحانیون ایران را از قبل از انقلاب تا پیروزی آن بررسی می کند. این کتاب به صورت گسترده تر و در یک بازه زمانی طولانی تر نقش روحانیون را بررسی کرده و در نتیجه نقش روحانیون را در انقلاب ایران بسیار پررنگ تر از سایر اقشار کرده است.

۴. کتاب «مبارزات روحانیون و وعاظ مساجد به روایت اسناد»، تألیف حشمت الله سلیمی (۱۳۸۶) که فعالیت روحانیت سراسر کشور را در روند انقلاب اسلامی به صورت سندی مورد بررسی قرار داده و نقش روحانیون را پررنگ تر از سایر نهادهای انقلابی نشان داده است.

۵. کتاب «نقش روحانیت شیعه در انقلاب اسلامی»، تألیف وحید امانی زوارم و احمد نقیب زاده (۱۳۸۲) که در آن مبانی نظری ارتباط دین و سیاست و عوامل مؤثر بر حضور روحانیت در صحنه سیاسی ایران بررسی گردیده و در پایان پژوهش پیروزی انقلاب اسلامی نتیجه رهبری روحانیت و امام خمینی قلمداد شده است.

تاریخچه مختصری از شکل گیری فعالیت سیاسی نهاد روحانیت تهران در دوره معاصر

بررسی فعالیت های سیاسی روحانیون تهران از دوره مشروطه تا انقلاب اسلامی، نشان دهنده حضور فعال آنان در تحولات سیاسی-اجتماعی ایران است. تهران از دوران قاجار به عنوان مرکزیت سیاسی کشور شناخته می شد و به همین دلیل، هرگونه فعالیت سیاسی در این شهر تأثیر گسترده ای بر تحولات اجتماعی و سیاسی سراسر ایران می گذاشت و می توانست تهدیدی جدی برای حکومت ها محسوب شود. فعالیت سیاسی نهاد روحانیت تهران به دوران

قبل از انقلاب مشروطه برمی‌گردد. در آن دوران، روحانیونی چون ملاعلی کنی از علمای برجسته عصر ناصری، با استفاده از نفوذ معنوی خود مفاسد حکومت ناصرالدین‌شاه قاجار ایستادند و در اعتراض به واگذاری امتیاز رویت‌ر نقش‌آفرینی کردند (بهشتی‌سرشت، ۱۳۸۰: ۷۲-۷۶؛ تیموری، ۱۳۶۳: ۱۲۴-۱۲۶).

شیخ فضل‌الله نوری، یکی دیگر از روحانیون متنفذ تهران، از پیشگامان جنبش مشروطه بود که با راه‌اندازی جریان مشروعه‌خواهی، مخالفت شدیدی با مشروطه‌خواهان و مشروطیت داشت. پس از دوره استبداد صغیر و فتح تهران به دست مشروطه‌خواهان، شیخ فضل‌الله در دادگاهی محاکمه و در نهایت اعدام شد (کرمانی، ۱۳۶۲: ۶۶).

پس از جنبش مشروطه، مبارزات روحانیت تهران در دوره پهلوی نیز ادامه یافت. در این زمان، برخی روحانیون تهران با سیاست‌های حکومت پهلوی مخالف بودند و علیه آن مبارزه می‌کردند. شهید سیدحسن مدرس، یکی از علمای مبارز، به نمایندگی مردم تهران در مجلس چهارم انتخاب شد و با تلاش‌های خود مانع از تصویب طرح جمهوری رضاخانی گردید (زنده تاریخ شهید آیت‌الله مدرس، ۱۳۶۷: ۱۳-۱۶). سیدمجتبی نواب صفوی، روحانی انقلابی تهران، با برگزاری جلسات دینی برای کارگران و تأسیس «جمعیت فدائیان اسلام»، با مفاسد اجتماعی و انحرافات عقیدتی مبارزه می‌کرد. او همچنین به دلیل مخالفت با پیمان سنتو، اقدام به ترور حسین علاء کرد که موفقیت‌آمیز نبود. وی پس از دستگیری در ۲۷ دی ۱۳۳۴، توسط حکومت پهلوی اعدام شد (خوش‌نیت، ۱۳۸۵: ۱۵۹-۲۱۲).

چهارچوب نظری پژوهش

در حوزه نظریات انقلاب، تئوری رفتار جمعی نیل اسملسر در چارچوب مکتب اصالت کارکرد و سنت امیل دورکیم قرار می‌گیرد. اسملسر در تبیین رفتار جمعی، انقلاب را یک پدیده اجتماعی می‌بیند که در پی نوسازی و تغییرات عمده در جامعه به وقوع می‌پیوندد. طبق نظریه اسملسر، نوسازی جامعه که ناشی از تقسیم‌کار و تنوع در ساختارهای اجتماعی است، می‌تواند منجر به اختلال در همبستگی اجتماعی شود. در این فرایند، ساختارهای اجتماعی جدید و اجزای آنها قادر به تعامل و هم‌افزایی با ساختارهای قدیمی نخواهند بود و در نتیجه

پیچیدگی‌های فزاینده جامعه موجب ایجاد بحران‌هایی در همبستگی اجتماعی می‌شود (اسملسر^۱، ۱۳۸۰: ۸۵-۸۶).

در این نظریه، اسملسر تأکید می‌کند زمانی که مکانیسم‌های همبستگی اجتماعی قادر به جذب و هم‌راستا کردن پیچیدگی‌های نوپدید نباشند، تعادل اجتماعی از بین می‌رود و جامعه وارد مرحله‌ای می‌شود که در آن زمینه‌سازی برای تغییرات انقلابی فراهم می‌شود. به عبارت دیگر، بحران و ناکارآمدی در عملکرد نهادهای اجتماعی و ساختارهای موجود به‌طور طبیعی زمینه‌ساز ظهور رفتار جمعی و درنهایت انقلاب می‌گردد. این چارچوب نظری، به‌ویژه در تحلیل انقلاب اسلامی ایران، می‌تواند ابزاری کارآمد باشد تا تغییرات ساختاری و اجتماعی آن دوره و به‌ویژه نقش نهاد روحانیت تهران را در ایجاد تنش‌ها و بروز رفتار جمعی انقلابی ارزیابی کنیم.

نیل اسملسر در نظریه خود، مراحل شش‌گانه برای شرایط انقلابی تحت عنوان «فرایند فزاینده تعین» ترسیم کرده که هر مرحله، نقش ویژه خود را در مشخص‌تر کردن نتیجه ایفا می‌کند. این شش مرحله عبارت‌اند از:

(۱) **شرایط ساختاری:** در این مرحله، تعادل میان تحول ساختاری و همبستگی اجتماعی برهم می‌خورد و به انواعی از رفتار جمعی از قبیل هیجانات عمومی منجر می‌شود.

(۲) **فشارهای ساختاری:** در این مرحله، آنچه باعث ظهور فشارهای ساختاری می‌شود، عواملی از قبیل نوسان‌های بازار، منازعات گروه‌های اجتماعی و تنش‌هایی از نوع نگرانی درباره آینده، اضطراب و ابهام ناشی از برخورد مستقیم هدف‌ها است. زمانی که جامعه تحت فشار قرار می‌گیرد، غالب مردم ترغیب می‌شوند که دورهم جمع گردند و راه‌حل قابل‌قبولی را برای دفع فشار پیدا کنند.

(۳) **پیدایش و انتشار عقاید تعمیم‌یافته:** این مرحله، به‌نوعی گسترش عقاید عمومی است که به تلاش اعضای جنبش مرتبط می‌باشد و زندگی موجود را شرّ و شیطانی قلمداد می‌کند و جنبش، از ایدئولوژی معینی که باعث ایجاد نارضایتی می‌گردد، شکل می‌گیرد. در این مرحله

1. Smelser

باید همه افراد به این باور برسند که مسئله‌ای وجود دارد، عقایدی درباره آن شکل گیرد و سرانجام راه‌حلی با عقایدی مشترک از سوی مردم برای آن ارائه گردد.

۴) **پیدایش عوامل تنش‌زا:** در این مرحله حوادث و رویدادهایی اتفاق می‌افتد که عوامل تحریکی و شتاب‌زا هستند و افراد را وارد جنبش اجتماعی می‌کنند. برای اینکه رفتار جمعی شکل بگیرد، نخست باید رویداد مهم و حساس، مردم را به واکنش جمعی برانگیخته و برای ایجاد جنبش، باید حوادثی اتفاق افتد تا عوامل پیشین فعلیت یابند.

۵) **مرحله شکل‌گیری بسیج و رهبری کاریزما:** در این مرحله رهبرانی که کاریزماتیک هستند، برای وقوع جنبش اجتماعی تلاش می‌کنند. به این ترتیب، جنبش حول سازمان و رهبری شکل می‌گیرد. در چنین وضعیتی، اگر فرد، رهبری جنبش را برعهده بگیرد و مردم را به تشکل و فعالیت‌های انقلابی تشویق کند، جنبش قوی‌تر می‌شود.

۶) **مرحله فقدان کنترل مؤثر اجتماعی و سرکوب سیاسی:** در این مرحله، ضعف و ناتوانی دولت در به کارگیری زور و استفاده از اهرم سرکوب، جنبش اجتماعی معطوف به ارزش را در مسیر انقلاب تبدیل قرار می‌دهد (اسملسر، ۱۳۸۰: ۱۲۰-۱۸۷).

۱- مرحله شکل‌گیری شرایط ساختاری

۱-۱: نقش نهاد روحانیت شهر تهران در ایجاد شرایط ساختاری

نیل اسملسر در نظریه رفتار جمعی، اعتقاد دارد برای شکل‌گیری هر جنبش اجتماعی، نخست باید شرایط ساختاری خاصی به وجود آید تا نوع خاصی از رفتار جمعی ظاهر شود. بررسی نقش روحانیت تهران نشان می‌دهد این نهاد اجتماعی، با اقدام متقابل نسبت به برخی رویدادهای جامعه، تأثیر قابل توجهی در شکل‌گیری زمینه‌های ساختاری برای انقلاب اسلامی داشته و در ادامه مطالب، به نمونه‌هایی از آن اشاره شده است.

۱-۱-۱: عکس‌العمل روحانیت تهران به تصویب لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی

تصویب لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی از سوی دولت پهلوی، با واکنش تند و گسترده روحانیت به‌ویژه در تهران روبه‌رو شد. این اقدام که از سوی علما تلاشی برای تضعیف ارزش‌های دینی تلقی می‌شد، زمینه‌ساز بسیج افکار عمومی علیه حکومت گردید. در همین

راستا، امام خمینی با صدور اعلامیه‌ای صریح، به مخالفت با مفاد لایحه پرداخت و موجی از اعتراضات سازمان‌یافته را در میان روحانیون و اقشار مذهبی برانگیخت؛ رویدادی که به تدریج ساختارهای اجتماعی لازم برای شکل‌گیری حرکت انقلابی را فراهم ساخت (رفیق‌دوست، ۱۳۸۳: ۱۴۸). روحانیت تهران در حمایت از امام، با ایراد سخنرانی‌ها در مساجد و همچون مسجد سیدعزیزالله، ارگ و فخریه، موضع‌گیری تندی علیه محمدرضا پهلوی داشتند و با آگاهی‌بخشی مردم نسبت به رفتار حاکمیت، بستر را برای ایجاد شرایط ساختاری مهیا کردند. برای نمونه، محمدتقی فلسفی از واعظان معروف تهران، در جریان تصویب لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی، و در روز ۹ آبان ۱۳۴۱ ش، در مسجد ارگ و فخری تهران سخنرانی و دولت را تهدید به برگزاری تجمعات بزرگ‌تر کرد. او قبل از برگزاری تجمعات سیاسی از طریق ارسال تلگراف با امام ارتباط برقرار کرد (سند شماره ۱ بخش پیوست؛ دوانی، ۱۳۷۶: ۲۳۹-۲۴۰؛ مازندرانیان، ۱۳۸۹: ۲۱۵؛ زبان‌گویای اسلام حجت‌الاسلام محمدتقی فلسفی، ۱۳۷۸: ۱۳۴-۱۳۷؛ سند شماره ۲ بخش پیوست).

در گزارش‌های مختلف ساواک، به موضوع اعتراض وی به لایحه اولتیماتوم به دولت برای اعلام خبر لغو این لایحه از طریق رادیو و جرائد پرداخته شده است (مراسان، ش. بازیابی ۱۰۲۵: ۵۰؛ مراسان، ش. بازیابی ۱۰۲۵: ۴۳-۴۴). آیت‌الله طالقانی نیز در اعتراض به این اقدام، از دانشجویان دعوت کرد برای مبارزه با آن، باهم اتحاد و اتفاق‌نظر داشته باشند (مراسان، ش. بازیابی ۱۲۶۸۰۳۷: ۴۵). علاوه بر آن، با فشار سایر علمای شهر تهران از جمله؛ سیدمحمد بهبهانی، سیداحمد خوانساری، شیخ مرتضی تنکابنی و شیخ محمدتقی عاملی، محمدرضا پهلوی این لایحه را لغو کرد (مهری، ۱۳۸۳: ۱۴۶).

۱-۱-۲: اعتراض روحانیت تهران به برنامه انقلاب سفید شاه

اعتراض روحانیت تهران به برنامه انقلاب سفید شاه، یکی از مهم‌ترین رویدادها بود که تأثیر شگرفی در شدت گرفتن اعتراضات داشت و با مخالفت شدید روحانیت تهران مواجه گردید. روحانیون با برگزاری سخنرانی‌ها و تجمعات در نقاط مختلف تهران، واکنش‌های گسترده‌ای

نسبت به این برنامه نشان دادند. پس از صدور اعلامیه امام خمینی در دوم بهمن ۱۳۴۱، اعتراضات به شدت افزایش یافت. در این روز، بیش از سه هزار نفر از علما و روحانیون تهران در منزل آیت‌الله بهبهانی جمع شدند. در این تجمع، حاج عباسعلی اسلامی اعلامیه آیت‌الله خوانساری مبنی بر تحریم رفراندوم شاه را برای مردم خواند و حجت‌الاسلام فلسفی نیز سخنرانی تندی علیه محمدرضا پهلوی کرد. سخنرانی‌های ایشان که در اعتراض به برنامه‌های شاه و تحکیم سلطنت وی صورت می‌گرفت، باعث شد تا نیروهای پلیس وارد عمل شده و با مردم درگیر شوند. این اعتراضات نه تنها در تهران بلکه در سراسر کشور، فضای جدیدی از مبارزه علیه رژیم شاهنشاهی ایجاد کرد و نقش اساسی روحانیت در بروز رفتار جمعی و تحولات اجتماعی انقلاب اسلامی را برجسته ساخت (مراسان، ش. بازیابی ۱۰۲۵ : ۴۸؛ مراسان، ش. بازیابی ۵۴۱۴ : ۱۱). بر اساس گزارش‌های ساواک، سید محمود طالقانی در تاریخ معینی در مسجد هدایت تهران و در حضور حدود ۲۱۰ نفر، نسبت به برنامه انقلاب سفید شاه و همچنین مشارکت بانوان در انتخابات سخنرانی انتقادی ایراد کرد (مراسان، ش. بازیابی ۳۷۵۱ : ۲۲).

همچنین در گزارشی دیگر از ساواک، به تجمع روحانیون مخالف قانون شرکت زنان در انتخابات اشاره شده است (مراسان، ش. بازیابی ۱۰۲۵ : ۵۶). اعتراض شدید علمای تهران باعث گردید حکومت دستورالعمل‌های شدیدی برای کنترل فعالیت روحانیون تهران صادر و سریعاً همه‌پرسی را در ۶ بهمن ۱۳۴۱ برگزار کند (روزنامه اطلاعات، شماره ۵۲۳۴ مورخ ۱۳۴۱/۱۱/۰۴، سند شماره ۳ بخش پیوست؛ روزنامه اطلاعات، شماره ۵۲۳۶، مورخ ۱۳۴۱/۱۱/۰۶؛ ش. نجاتی، ۱۳۷۹ : ۲۲۱/۱).

اعتراض روحانیون تهران به طرح انقلاب سفید شاه، بعدها نیز ادامه یافت. برای نمونه، در گزارشی از ساواک، به سخنرانی انتقادی آیت‌الله غفاری در مسجد خاتم‌الوصیای تهران در تاریخ ۲۸ دی و اعتراض آقایان طالقانی، سید غلامحسین شیرازی، سید شجاعی و فلسفی در مسجد خیابان نادری و مسجد ترک‌ها ۱۳۴۳ اشاره گردیده است (مراسان، ش. بازیابی ۳۴۱-۲۲-۴۱۷ : ۱۵؛ مراسان، ش. بازیابی ۸۲۸ : ۱۲؛ مراسان، ش. بازیابی ۱۹۱۲ : ۲۸). این نوع

اعتراضات و تجمعات، نقش مهمی در تقویت مخالفت‌های عمومی و گسترش آگاهی‌های سیاسی در تهران و سراسر کشور داشت و به تضعیف مشروعیت رژیم شاه کمک کرد.

۲- مرحله دوم: شکل‌گیری فشارهای ساختاری

۲-۱: نقش روحانیت تهران در شکل‌گیری مرحله فشارهای ساختاری از سال ۱۳۴۰-

۱۳۵۷ش

نیل اسملسر فشار ساختاری را ناشی از منازعات اجتماعی و نگرانی‌های جمعی می‌داند که مردم را به کنش جمعی وامی‌دارد. در دوران محمدرضا پهلوی، اقدامات حکومت از جمله برخورد با علما، نارضایتی روحانیت تهران را افزایش داد. در نتیجه، روحانیون با استفاده از مساجد، مردم را گرد آوردند تا راه‌حلی برای مقابله با فشارها بیابند و بدین‌گونه زمینه شکل‌گیری رفتار جمعی فراهم شد.

یکی از اقداماتی که با هدف تضعیف نهاد روحانیت از سوی حکومت محمدرضا پهلوی انجام گرفت، آزمون گرفتن از طلاب بود که بعد از سال ۱۳۴۵ش، به‌منظور محدود کردن روحانیت و بازداشتن آنها از تحصیل به بهانه عدم موفقیت در آزمون و جدا کردن آنها از فضای علمی و معنوی حوزه‌های علمیه انجام شد و باعث اعتراض برخی روحانیون تهران به آن گردید (کریمی، ۱۳۷۹: ۲۸؛ مراسان، ش.بازیابی ۲۶۲۷: ۱۹). طرح اعزام طلاب به سربازی، با هدف سرکوب و جلوگیری از گسترش نفوذ روحانیت در بین مردم در تاریخ ۱۳۴۲/۰۲/۰۱ از سوی حکومت پهلوی به اجرا درآمد و به تنش‌های اجتماعی دامن زد (روحانی، ۱۳۷۴: ۴۸۵-۴۸۱/۱).

تصویب لایحه حمایت از خانواده در دهه ۱۳۴۰، واکنش‌های گسترده‌ای را در میان روحانیون تهران به دنبال داشت و زمینه‌ساز بروز تنش‌های اجتماعی شد. این لایحه که به‌نوعی با هدف تضعیف نقش نهاد خانواده و زیر سؤال بردن برخی اصول شرعی تنظیم شده بود، مخالفت شدید علمای دین از قبیل حاج سید حسن تهرانی را برانگیخت. اعتراضات این روحانیون به‌حدی شدت گرفت که رژیم پهلوی، با هدف سرکوب این حرکات، در سال ۱۳۴۶ حاج سید حسن تهرانی را به شهرستان خاش تبعید کرد (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت

اطلاعات، ش. بازیابی ۱۲۵۰؛ سند شماره ۴ بخش پیوست). این تبعید نه تنها بر شدت نارضایتی‌ها افزود، بلکه موجب شد که اعتراضات روحانیت تهران به سطح بالاتری از تنش‌های اجتماعی و فشارهای ساختاری برسد. این رویدادها همچنان بخشی از مجموعه فشارهای ساختاری بودند که به تدریج موجب ظهور و گسترش انقلاب اسلامی گردید.

علاوه بر آن، برگزاری سخنرانی‌های سیاسی توسط روحانیون تهران در مساجد، یکی از عوامل تشدید فشارهای ساختاری در این دوره بود که واکنش‌های تند حکومت پهلوی را در پی داشت. این سخنرانی‌ها که اغلب به نقد سیاست‌های حکومت، از جمله لایحه حمایت از خانواده، می‌پرداختند، با حساسیت بالای دستگاه امنیتی مواجه می‌شدند. برای نمونه، در نامه‌ای از ریاست اطلاعات و پلیس تهران، به سخنرانی انتقادی شیخ احمد کافی درباره لایحه حمایت از خانواده اشاره شده که به شدت مورد توجه و برخورد نهادهای امنیتی قرار گرفت (مراسان، ش. بازیابی ۳۱۲۷۶۶: ۲۳). این برخوردها نه تنها نشان‌دهنده افزایش فشار حکومت بر روحانیون بود، بلکه در گسترش نارضایتی اجتماعی و آماده‌سازی بستر برای بروز رفتارهای جمعی انقلابی نقش مهمی ایفا کرد.

حجت‌الاسلام شیخ عبدالکریم هاشمی‌نژاد از جمله روحانیون برجسته و فعال سیاسی تهران بود که با سخنرانی‌های تند و صریح علیه حکومت پهلوی، نقش مؤثری در بسیج افکار عمومی و تقویت فشارهای ساختاری علیه رژیم ایفا کرد. سخنرانی‌های وی معمولاً با استقبال گسترده مردم روبه‌رو می‌شد و به یکی از ابزارهای مهم در آگاه‌سازی جامعه تبدیل شده بود. برای نمونه، وی در تاریخ‌های ۲۳ و ۲۷ آبان ۱۳۴۹ در مسجد جلیلی، در دو سخنرانی متوالی، به شدت به سیاست‌های اقتصادی حکومت محمدرضاشاه حمله کرد و از فساد مالی، پایمال‌شدن اموال عمومی و سوءاستفاده‌های گسترده در دستگاه حکومتی انتقاد نمود. این سخنرانی‌ها، که با حضور جمع زیادی از مردم برگزار شد، موجی از نارضایتی و نگرانی در میان مقامات رژیم ایجاد کرد و بار دیگر نقش فعال روحانیت تهران در شکل‌گیری بسترهای اجتماعی و سیاسی برای مقاومت جمعی علیه حکومت را نمایان ساخت (مراسان، ش. بازیابی ۶۵۰۴۲: ۴۴، مراسان، ش. بازیابی ۶۵۰۳۶: ۴۳).

در گزارش دیگری از ساواک، به فعالیت‌های گسترده و پرنفوذ هاشمی‌نژاد اشاره شده که با سخنرانی‌های پرشور و انتقادی خود در مساجد مختلف تهران، به‌ویژه مسجد فاطمیه تجریش، مسجدالجواد و مسجد جلیلی، به نقد شدید سیاست‌های حکومت پهلوی می‌پرداخت. در این سخنرانی‌ها، وی از موضوعاتی چون نقض حقوق بشر در ایران، حضور و نفوذ استعمارگران غربی، حمایت دولت از رژیم صهیونیستی و همچنین نقش ویرانگر مجلات هنری در ترویج فرهنگ غرب‌زده و بی‌هویت انتقادات تندی می‌کرد (مراسان، ش. بازبایی ۱۰۰۶: ۳۴؛ مراسان، ش. بازبایی ۱۴۲۷۴: ۲۱؛ مراسان، ش. بازبایی ۱۴۲۶۸: ۴۱؛ مراسان، ش. بازبایی ۱۱۸۰۴: ۳۳). علاوه بر آن، در گزارشی از ساواک به تاریخ ۱۹ بهمن ۱۳۵۳، به فعالیت‌های سیاسی برخی از روحانیون در مسجد هدایت و مسجد جلیلی اشاره شده است (مراسان، ش. بازبایی ۹۰۹۵: ۴۳؛ قدسی‌زاده، ۱۳۸۳: ۸۷). این گونه فعالیت‌ها که با محوریت مساجد و تحت رهبری روحانیت تهران انجام می‌شد، نقش بسزایی در افزایش تنش‌های اجتماعی و شکل‌گیری فضای مخالفت علنی با رژیم داشت. مساجد که در این دوران به مراکز تجمع، آگاهی‌بخشی و سازمان‌دهی تبدیل شده بودند، بستری مناسب برای گسترش اعتراضات و تقویت رفتارهای جمعی علیه حکومت به شمار می‌آمدند. این اقدامات درنهایت به یکی از عوامل تسریع‌کننده روند فشارهای ساختاری در مسیر انقلاب اسلامی بدل شد.

مرتضی مطهری نیز در مسجد هدایت تهران و مسجد امیرآباد جنوبی در بین دانشجویان و سایر اقشار اجتماعی از وضعیت مملکت انتقاد کرد که گزارش‌های آن در اسناد ساواک موجود است (سند شماره ۵ بخش پیوست؛ مراسان، ش. بازبایی ۱۵۶۵۲: ۲۸؛ مراسان، ش. بازبایی ۲۳۱۷: ۲۲؛ مراسان، ش. بازبایی ۱۰۷۵۱: ۵۵). همچنین در جلسات برخی انجمن‌های غیررسمی مانند انجمن تبلیغات و تحقیقات صادقیه، روحانیون تهران از قبیل امامی کاشانی، سخنرانی سیاسی ایراد می‌کردند (مراسان، ش. بازبایی ۱۱۸۲۳: ۳۷).

همچنین یکی از حوادثی که منجر به عکس‌العمل تند روحانیون تهران و بروز تنش‌های اجتماعی شد، فاجعه مدرسه فیضیه قم در دوم فروردین سال ۱۳۴۲ بود. امام خمینی و علمای تهران از قبیل مرتضی مطهری نیز در واکنش به آن، اعلامیه‌هایی را منتشر کرده و در مساجد و هیئت‌هایی مانند هیئت کاشی‌فروشان بازار تهران سخنرانی‌هایی انجام دادند و در اعتراض

به آن دست به اعتصاب زدند. آنها مراسم چهارم را نیز در مسجد ارک تهران تدارک دیدند (خمینی، ۱۳۷۰: ۶۲/۱-۷۴؛ مراسان، ش.بازیابی ۱۱۲: ۱۷۲؛ سند شماره ۶ بخش پیوست).

برخی علمای تهران در پی اعتراض‌ها نسبت به رفتار حکومت توسط ساواک بارها ممنوع-الخروج، ممنوع‌المنبر، دستگیر و زندانی شدند (مراسان، ش.بازیابی ۴۸۵۲۹: ۲۲؛ مراسان، ش.بازیابی ۱۹۵۷: ۳۲؛ مراسان، ش.بازیابی ۱۰۲۳۸: ۱۸؛ مراسان، ش.بازیابی ۲۲۲۳: ۳۸؛ مراسان، ش.بازیابی ۸۰۷۹۳: ۲۸؛ روزنامه کیهان، ۱۶ دی ماه ۱۳۵۷، شماره ۱۰۶۰۵، ص ۳). همچنین جلسات مکتب قرآن دکتر بهشتی در خیابان عین‌الدوله در کوچه سقاباشی توسط ساواک تعطیل و برخی مواقع برخورد ساواک باعث شهادت روحانیونی مانند آیت‌الله حسین غفاری شد (مراسان، ش.بازیابی ۷۸۷۴: ۳۰؛ مراسان، ش.بازیابی ۳۵۲۴: ۲۲).

بر پایه نظریه نیل اسملسر، مرحله «فشارهای ساختاری» یکی از مؤلفه‌های اساسی در شکل‌گیری رفتار جمعی است. اسملسر این مرحله را نتیجه منازعات گروه‌های اجتماعی، اضطراب‌های ناشی از آینده نامعلوم، و تضاد هدف‌ها می‌داند. در دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰، سیاست‌های مدرنیزاسیون و سکولاریسم محمدرضا شاه - به‌ویژه اجرای انقلاب سفید، ورود زنان به انتخابات، و تصویب لایحه حمایت از خانواده - موجب تضاد عمیق میان حکومت و روحانیت شد. این تضاد، خود را در قالب اعتراضات گسترده، سخنرانی‌های افشاگرانه، و بسیج مردمی علیه حاکمیت نشان داد. نقش روحانیت تهران در این فرایند حیاتی بود. آیت‌الله طالقانی، شیخ احمد کافی، حجت‌الاسلام فلسفی، آیت‌الله غفاری، شیخ عبدالکریم هاشمی‌نژاد و آیت‌الله مطهری تنها بخشی از روحانیونی بودند که با بهره‌گیری از پایگاه اجتماعی مساجد، به بسط فضای انتقادی علیه رژیم پرداختند. این روحانیون با برجسته‌سازی مفاهیمی چون فساد اقتصادی، پایمال‌شدن حقوق بشر، وابستگی به قدرت‌های خارجی و تهدید ارزش‌های دینی، به شکل‌گیری حس مشترک نارضایتی و تهییج رفتارهای جمعی یاری رساندند. بر اساس نظریه اسملسر، هنگامی که فشارهای ساختاری به حدی برسد که دیگر راه‌حل‌های فردی پاسخگو نباشد، جامعه به‌سوی راه‌حل‌های جمعی گرایش پیدا می‌کند. در این بستر، فعالیت‌های روحانیت تهران نه تنها محرک تنش‌های اجتماعی، بلکه بنیان‌گذار فضای اعتراضی منسجم برای مراحل بعدی شکل‌گیری انقلاب اسلامی شد.

۳-مرحله پیدایش و انتشار عقاید تعمیم‌یافته و نقش روحانیت تهران در ظهور آن

اسملسر در مرحله سوم از فرایند شکل‌گیری رفتار جمعی، به پدید آمدن و گسترش «عقاید تعمیم‌یافته» اشاره می‌کند؛ مفهومی که به باور او، از تلاش کنشگران جنبش برای تبیین و مشروعیت‌بخشی به نارضایتی‌های اجتماعی نشأت می‌گیرد. اسملسر معتقد است در این مرحله، گروه‌های اجتماعی، نظم موجود را شرارت‌آمیز و غیرقابل قبول تلقی می‌کنند و در واکنش به آن، یک ایدئولوژی یا دستگاه فکری مشخصی شکل می‌گیرد که به تعبیر او «مبنای نارضایتی» است. این ایدئولوژی باید به گونه‌ای باشد که بتواند ادراکات، نگرش‌ها و احساسات افراد را نسبت به بحران‌های اجتماعی سامان دهد. از منظر نظریه اسملسر، سه عنصر در این مرحله ضروری است: نخست، شکل‌گیری نوعی آگاهی جمعی نسبت به وجود مسئله‌ای بنیادین؛ دوم، تولید و انتشار عقاید و تفسیرهایی درباره ماهیت آن مسئله؛ و درنهایت، توافق جمعی بر سر راه‌حلی که مبتنی بر آن عقاید مشترک هستند (Smelser, 1962: 46).

در این چارچوب نظری، نقش روحانیت تهران در شکل‌دهی و اشاعه عقاید تعمیم‌یافته در دهه‌های پیش از انقلاب اسلامی بسیار برجسته و تعیین‌کننده بود. نهاد روحانیت، با تکیه بر یک دستگاه فکری اسلامی که ریشه در فطرت انسانی و تعالیم دینی داشت، توانست گفتمانی بدیل در برابر نظم سیاسی حاکم ارائه دهد. این گفتمان، نه تنها بر مخالفت با ظلم و استبداد تأکید داشت، بلکه در قالب مفاهیم عدالت‌خواهی، کرامت انسانی، نفی سلطه بیگانه و دفاع از ارزش‌های اسلامی، توانست اقشار مختلف جامعه را به خود جذب کند (Moniri, 2020: 103-119). روحانیون، با استفاده از ابزارهای مذهبی و منابر، موفق شدند این عقاید را به زبان قابل‌فهم برای توده‌ها ترجمه کرده و در سطح وسیعی در جامعه منتشر سازند. بدین‌گونه، ایدئولوژی اسلامی ارائه‌شده از سوی روحانیت، به‌عنوان یک عقیده تعمیم‌یافته، هم در تحلیل وضع موجود و هم در ترسیم آینده‌ای مطلوب نقش اساسی ایفا کرد و به بستری برای شکل‌گیری و انسجام گفتمان انقلابی بدل شد.

این مسئله به‌خصوص پس از رویدادهای تصویب لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی و همچنین قیام ۱۵ خرداد ۱۳۴۲، نمود بیشتری یافت. بر اساس آنچه نیل اسملسر به آن اشاره می‌کند، روحانیت تهران پس از این حوادث، فضای حاکم بر جامعه را شرّ و شیطنانی می‌دانستند و به این نتیجه رسیده بودند که اگر اقدامی در برابر چنین وضعیتی انجام ندهند، به ظهور بحران‌های بیشتری در جامعه منجر خواهد شد و به همین علت، به دنبال راهکاری برای عبور از چنین وضعیتی برآمدند. آنها پس از آن، اقبال سنتی جامعه را دورهم جمع کردند تا با همفکری این جریان‌ها، به ارائه راه‌حلی مشترک، برای عبور از این بحران دست یابند. روشنگری‌های روحانیت تهران به رهبری امام خمینی و همچنین نفوذ مذهب با تکیه بر تفکر شیعی در اساس زندگی اجتماعی، مردم را دچار تنش‌های فکری جدی کرد، به‌طوری‌که مبارزه با حکومت پهلوی را مردم یک وظیفه یا تکلیف شرعی می‌دانستند (حسین قزل‌ایاق، ۱۴۰۱: ۵۶-۵۷).

در چهارچوب نظریه نیل اسملسر، یکی از مراحل مهم در بروز رفتار جمعی، پیدایش عقاید تعمیم‌یافته است؛ یعنی مجموعه‌ای از باورهای مشترک که گروه‌های اجتماعی مختلف را به تحلیل مشترک از وضعیت موجود واداشته و زمینه‌ساز اقدام جمعی می‌گردد. در روند انقلاب اسلامی ایران، روحانیت تهران با بهره‌گیری از مفاهیم دینی و ایدئولوژی اسلامی، به‌ویژه از الگوی کربلا به‌عنوان یک ابزار انگیزشی و نمادین، توانست در تبیین ظلم رژیم پهلوی و حقانیت حرکت انقلابی، نقش بسزایی ایفا کند. بر اساس تحلیل فیشر، روحانیت با برجسته‌سازی نمادهای عاشورا و عاشورایی‌سازی مبارزه سیاسی، موفق شد در فضای فرهنگی و مذهبی تهران، نوعی یکپارچگی ایدئولوژیک ایجاد کند که از ویژگی‌های بارز عقاید تعمیم‌یافته در مرحله سوم نظریه اسملسر است. برگزاری عزاداری‌های سنتی برای امام حسین (ع) در سطح تهران نه فقط یک مناسک مذهبی، بلکه کنشی سیاسی-اجتماعی بود که هم‌زمان، مشروعیت حاکم را زیر سؤال می‌برد و روح انقلابی را در جامعه تزریق می‌کرد (Fischer, 2003; 213). بنابراین، استفاده از الگوی کربلا توسط روحانیت تهران، نمونه‌ای عینی از ایجاد عقاید مشترک درباره وضعیت نابهنجار موجود، تبیین علل آن و ارائه الگوی کنش جمعی بود که در قالب عزاداری، سخنرانی‌ها و نمادهای عاشورایی متبلور شد.

در این خصوص، مرتضی مطهری در بازتفسیر آموزه‌های شیعی، نقش مهمی ایفا کرد. او در سخنرانی‌های خود در مساجد تهران، به تشریح الگوی کربلا و بازتفسیر عاشورا می‌پرداخت و با نقد قرائت‌های سنتی رایج جامعه در زمینه عاشورا، تفسیر جدیدی از شیعه ارائه می‌داد (مظاهری، ۱۳۸۷: ۱۹۷). دکتر شریعتی نیز جلسات زیادی در زمینه حکومت اسلامی و عدالت مدنظر آن برگزار می‌کرد و با بی‌عدالتی‌های ایجادشده مبارزه می‌کرد (Saffari, 2017: 289). روحانیون تهران در جلسات سخنرانی دکتر شریعتی حضور می‌یافتند (Nasr, 2007: 19-8) و با امام نیز ارتباط داشتند و پس از آشنایی با رویکرد فکری ایشان، مبانی حکومت اسلامی را تشریح می‌کردند. در این خصوص، آیت‌الله مهدوی کنی در مسجد جلیلی در مورخ ۱۱ دی ۱۳۵۷ش، با انتقاد صریح از حاکمیت پهلوی و طرح مسئله حکومت اسلامی، باعث جذب گروه کثیری از دانشجویان و اعضای نهضت آزادی در پای منبرش شد (روزنامه کیهان، شماره ۱۰۶۳۱، مورخ ۱۳۵۷/۱۱/۱۷؛ هاشمی‌رفسنجانی، ۱۳۷۶: ۹۲۲-۹۲۳؛ قدسی‌زاده، ۱۳۸۳: ۳۷-۳۸). علاوه بر آن، روحانیون تهران از قبیل سیدمحمد مهدی طباطبایی شیرازی با توزیع جزوه‌های دینی با محتوای مبانی حکومت اسلامی میان دانشجویان و دانش‌آموزان، نقش مهمی در پیدایش و انتشار عقاید تعمیم‌یافته داشت (خدارحمی، ۱۳۹۷: ۱۶۸-۱۳۷).

۴- مرحله پیدایش عوامل تنش‌زا

در چهارمین مرحله از نظریه نیل اسملسر درباره بروز رفتار جمعی، وی به نقش «عوامل تنش‌زا»^۱ اشاره می‌کند که به‌عنوان محرک‌های مستقیم، فرایند شکل‌گیری جنبش‌های اجتماعی را شتاب می‌بخشند. این عوامل معمولاً در قالب رویدادهای بحرانی و حساس ظاهر می‌شوند و نقش کاتالیزور را برای فعلیت‌یافتن نارضایتی‌های پیشین و شکل‌گیری واکنش‌های جمعی ایفا می‌کنند. در چارچوب انقلاب اسلامی ایران، می‌توان مجموعه‌ای از رویدادهای تنش‌زا را شناسایی کرد که واکنش گسترده نهاد روحانیت، به‌ویژه روحانیون تهران را در پی داشتند. ازجمله این وقایع، قیام ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ در واکنش به بازداشت امام

1 . precipitating factors

خمینی، تصویب لایحه کاپیتولاسیون در سال ۱۳۴۳ که استقلال حقوقی کشور را به مخاطره انداخت، و نیز انتشار مقاله توهین‌آمیز نسبت به امام خمینی در روزنامه اطلاعات در ۱۷ دی ۱۳۵۶ بود. هر یک از این حوادث، موجی از خشم عمومی را به دنبال داشت و شرایط ذهنی و عینی لازم برای پیوستن بخش‌های بیشتری از جامعه به جنبش انقلابی را فراهم ساخت. به‌ویژه، روحانیت تهران در خط مقدم اعتراضات قرار گرفت و از ابزارهایی چون سخنرانی، اعلامیه، اعتصاب و برگزاری مراسم مذهبی بهره گرفت تا این تنش‌ها را به نیروی اجتماعی سازمان‌یافته تبدیل کند. از این‌رو، این مرحله در نظریه اسملسر، در تحلیل نقش روحانیت به‌مثابه عامل شتاب‌زا در انقلاب اسلامی ایران، جایگاه ویژه‌ای دارد.

۱-۴: عکس‌العمل روحانیت تهران نسبت به قیام ۱۵ خرداد ۱۳۴۲

یکی از عوامل تنش‌زا که در اعتراض نهاد روحانیت تهران به رفتار حکومت نقش مهمی داشت، قیام ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ بود. این واقعه، ادامه تسلسل مخالفت روحانیون تهران با اصلاحات و روش‌های سرکوب‌گرانه حکومت پهلوی بود، به‌طوری‌که که با این حادثه تعدادی از روحانیون شهرهای دیگر به روحانیون تهران ملحق شده و به مبارزه با حکومت پرداختند (رجبی، ۱۳۹۲: ۲۶۳/۱؛ مراسم، ش.بازیابی ۱۳۲۵: ۶۵). با تمام تلاش‌های ساواک و سایر اشخاص و سازمان‌ها، روحانیون، موفق به بسیج نیرو، به‌ویژه سازمان‌دهی روحانیون برای ایام محرم گردیدند. با شروع ایام عزاداری محرم، روحانیون سخنرانی و وعظ می‌کردند (قیام پانزده خرداد به روایت اسناد ساواک، ۱۳۹۲: ۲۶۱/۲؛ مراسم، ش.بازیابی ۴۰۵: ۸۵). پس از آن شهید مطهری در ۱۰ بهمن ۱۳۴۲ ش، در مسجد هدایت تهران به منبر می‌رفت و به انتشار اعمال خلاف شرع شاه و نخست‌وزیر می‌پرداخت (روحانی، ۱۳۷۴: ۷۳۶/۳). در آستانه ماه رمضان سال ۱۳۴۲ ش آقای محمدجواد باهنر در مسجد سبحان تهران، به‌طور مرتب به هیئت حاکمه حمله می‌کرد. وی چند بار به ساواک احضار شد و با وجود تعهداتی که از وی در مورد رعایت مصالح مملکت گرفته شد، به مبارزات خود ادامه داد (سلیمی، ۱۳۸۶: ۸۳).

در تاسوعا و عاشورای سال ۱۳۴۲ شهرهای مختلف ایران به صحنه انتقاد علنی از حکومت پهلوی تبدیل شد و فعالیت روحانیت تهران نیز به دنبال آن، گسترش یافت. گزارش‌های

ساواک نشان می‌دهد که روحانیون تهران، با تشکیل جلسات مستمر، تصمیم به تشدید و ادامه مبارزات گرفته بودند (مراسان، ش. بازیابی ۳۹۰۶: ۴۴).

در یکی از گزارش‌های ساواک، به انتشار اعلامیه‌ای از سوی جمعیت مؤتلفه اسلامی در اواخر اسفند ۱۳۴۲ش اشاره شده که به مناسبت سالروز فاجعه مدرسه فیضیه منتشر گردیده است. این اعلامیه توسط جمعی از روحانیون برجسته تهران از جمله حجج اسلام فلسفی، شیخ محمد تهرانی، جزایری، شیخ جواد فومنی و خندق‌آبادی صادر شد و به صراحت، به محکومیت اقدامات حکومت پهلوی پرداخت (مراسان، ش. بازیابی ۲۸۵۸۷: ۷). انتشار این اعلامیه را می‌توان بخشی از روند فزاینده اعتراضات روحانیت دانست که پس از وقایع خونین سال ۱۳۴۲، وارد مرحله‌ای جدید و فعال‌تر شده بود. پس از آن، انتقادات صریح و پی‌درپی روحانیون و واعظان برجسته تهران نسبت به عملکرد رژیم پهلوی شدت گرفت و منبرهای مساجد به پایگاهی برای تبیین اهداف نهضت تبدیل شدند. به عنوان نمونه، آیت‌الله قاضی طباطبایی در سخنرانی خود در تاریخ ۲۸ آبان ۱۳۴۲ش، بازداشت امام خمینی را نه فقط اقدامی سیاسی، بلکه تلاشی برنامه‌ریزی شده از سوی حکومت برای محو اسلام و ارزش‌های دینی قلمداد کرد. هم‌زمان، واعظ معروف حجت‌الاسلام فلسفی نیز با حضور مستمر در مسجد ولی عصر تهران، منبرهای انتقادی علیه سیاست‌های محمدرضا پهلوی برگزار می‌کرد و نقش مهمی در تقویت گفتمان ضد دولت در میان مردم ایفا نمود (جلوه محراب شهید آیت‌الله سید محمدعلی قاضی طباطبایی، ۱۳۷۸: ۴۴/۱۳؛ مراسان، ش. بازیابی ۱۲۹۴۱: ۳۲). به دنبال اعتراض روحانیون تهران ساواک وارد عمل شده و تعدادی از آنها را دستگیر کرد (سند شماره ۷ بخش پیوست). اقدامات و سخنرانی‌ها، به ویژه در پایتخت، نه تنها باعث افزایش آگاهی سیاسی در میان اقشار مذهبی شد، بلکه پایه‌گذار شبکه‌ای شد که به گسترش عقاید تعمیم‌یافته در جامعه یاری رساند؛ مفهومی که در نظریه نیل اسملسر، نقش تعیین‌کننده‌ای در فرایند شکل‌گیری جنبش‌های اجتماعی دارد.

۲-۴: تصویب لایحه کاپیتولاسیون و دستگیری امام خمینی

یکی از عوامل مهمی تنش‌زا در روند انقلاب اسلامی، تصویب لایحه کاپیتولاسیون و دستگیری امام بود. در سوم مرداد ۱۳۴۳ش، قانون اجازه برخورداری مستشاران نظامی آمریکا

از مصونیت‌ها و معافیت‌های قرارداد وین (لایحه کاپیتولاسیون) در مجلس سنا تصویب شد که با اعتراض شدید امام خمینی مواجه گردید (خمینی، ۱۳۷۰: ۱۴۴/۱-۱۴۵). تصویب این لایحه باعث عکس‌العمل شدید روحانیون تهران نسبت به آن گردید و به‌عنوان یک عامل تنش‌زا در فعال کردن مرحله چهارم رفتار جمعی مدنظر نیل اسملسر نقش زیادی داشت. به دنبال سخنرانی و انتشار پیام از سوی امام، علما و روحانیون تهران در منابر علیه کاپیتولاسیون موضع گرفتند. حکومت پهلوی در برابر اعتراض‌های نهاد روحانیت تهران، تعدادی از روحانیون و واعظان تهران را دستگیر و شکنجه کرد. سید کاظم قریشی، شیخ احمد کافی، واعظی، مقدسیان، موحدی اصفهانی و ربانی‌املشی در اولین روزهای اعتراض به لایحه کاپیتولاسیون، زندانی و تحت شکنجه ساواک قرار گرفتند (روحانی، ۱۳۸۱: ۱۰۴۷/۱).

در ادامه مخالفت‌های شدید روحانیون تهران و سایر مناطق کشور، شهربانی کل کشور، طی بخشنامه‌ای، نام بردن از امام و انتقاد از لایحه کاپیتولاسیون و برنامه اصلاحی دولت در منابر توسط علما را ممنوع کرد و دستور داد پیش از شروع سخنرانی، به واعظان تذکرات لازم داده شود. روحانیت تهران در اعتراض به آن، بیشتر در مسجد جامع بازار، مراسمی را برگزار می‌کردند. محمدجواد حجتی‌کرمانی، شیخ علی‌اصغر مروارید، شیخ فضل‌الله محلاتی، شیخ غلامحسین جعفری، شیخ جعفر شجونی، شیخ مهدی ربانی‌املشی، سید قاسم شجاعی، احمد کافی و ... از جمله واعظی بودند که بعد از سخنرانی در مسجد جمعه‌بازار تهران، بازداشت شدند و بیش از ۱۳۰ نفر از روحانیون تهران که در منبرها علیه حکومت محمدرضا پهلوی سخنرانی می‌کردند و لیست آنها در گزارش ساواک وجود دارد ممنوع‌المنبر شدند (روحانی، ۱۳۷۴: ۱۱۰۸/۱-۱۱۱۰؛ مراسم، ش. بازیابی ۴۵۳۲۱: ۲۳).

۳-۴: انتشار مقاله توهین‌آمیز نسبت به امام در روزنامه اطلاعات

یکی از رویدادهای کلیدی در مرحله چهارم نظریه نیل اسملسر، یعنی «پیدایش عوامل تنش‌زا» که منجر به بروز رفتار جمعی در آستانه انقلاب اسلامی شد، انتشار مقاله‌ای توهین‌آمیز نسبت به امام خمینی در روزنامه اطلاعات بود. این مقاله که در تاریخ ۱۷ دی ۱۳۵۶ش و با امضای مستعار احمد رشیدی مطلق منتشر شد، با هماهنگی مستقیم محمدرضا پهلوی و داریوش همایون (وزیر اطلاعات وقت) به‌منظور تخریب جایگاه و مشروعیت دینی

و سیاسی امام خمینی در میان مردم و روحانیت نوشته شده بود. مقاله مذکور، امام را به «وابستگی به استعمار» و «برهم زدن امنیت ملی» متهم کرد و در آن تلاش شد تا تصویری منفی از ایشان ارائه گردد. اما این اقدام نه تنها به تضعیف جایگاه امام منجر نشد، بلکه واکنشی گسترده و شدید از سوی حوزه‌های علمیه، روحانیت، و مردم به‌ویژه در شهر قم برانگیخت. در ۱۹ دی ۱۳۵۶ش، طلاب حوزه علمیه قم و اقشار مذهبی این شهر، به نشانه اعتراض، قیامی مردمی را سازمان‌دهی کردند که به شهادت و مجروح شدن شماری از آنان در اثر تیراندازی نیروهای امنیتی انجامید. این واقعه به سرعت در تهران و سایر شهرها بازتاب یافت و روحانیت تهران نیز در واکنش به این مقاله و سرکوب خونین قیام قم، موضع‌گیری‌های تند و قاطعانه‌ای اتخاذ کرد (سلیمی، ۱۳۸۶: ۱۳۷-۱۳۹؛ روزنامه کیهان، شماره ۱۰۳۶۲ مورخ ۱۳۵۶/۱۱/۲۰). انتشار این مقاله، موج سهمگینی از خشم و نفرت را در میان مجامع مذهبی ایجاد کرد؛ به‌طوری‌که نیکی کدی در این باره می‌نویسد: «... رژیم شاه نشان داد که در ارزیابی قدرت مخالفین مذهبی خود، دچار سوء محاسبه عجیبی است که در نتیجه یکی از قدم‌های نابودکننده خود را برداشت» (سلیمی، ۱۳۸۶: ۱۳۸-۱۳۹؛ کدی، ۱۳۷۵: ۴۱۳).

در پی این حادثه، قیام ۱۹ دی ۱۳۵۶ش، اتفاق افتاد که باعث اعتراض شدید روحانیت تهران گردید. برای نمونه حجت‌الاسلام فلسفی، با اینکه ممنوع‌المنبر شده بود، جلسه‌ای با حضور وعاظ تهران در منزل خود تشکیل داد و در این جلسه یادآور شد که روحانیت باید در مقابل اهانت روزنامه اطلاعات عکس‌العمل شدید نشان داده و بر قباحت این عمل و تجلیل از شخصیت امام تأکید کنند. به دنبال حادثه قیام ۱۹ دی، مراسم سوم، هفتم و چهلم شهدای این قیام، در تهران به صورت گسترده برگزار شد و در سخنرانی‌های واعظان، اعلامیه‌هایی نیز توزیع گردید که در آن بر محکومیت رفتار حکومت پهلوی تأکید شده بود. تشدید این فعالیت‌های سیاسی، موج جدیدی از دستگیری و تبعید روحانیت تهران را آغاز کرد. سیدمجتبی حسینی، حاج شیخ‌علی حمیدزاده و شیخ‌علی آقا جنتی از جمله روحانیان تهران بودند که به نقاط مختلف کشور تبعید شدند (سلیمی، ۱۳۸۶: ۴۵۳؛ روزنامه اطلاعات، شماره ۱۵۵۱۶، مورخ ۱۳۵۶/۱۱/۲۰، ص ۴). در چارچوب نظریه اسملسر، این واقعه به‌عنوان یک عامل تحریکی شتاب‌زا، موجب تسریع روند شکل‌گیری رفتار جمعی و همگرایی

خرده‌گفتمان‌ها در مسیر انقلاب اسلامی شد و بار دیگر نشان داد که نهاد روحانیت در تهران نه تنها در انتشار عقاید تعمیم‌یافته، بلکه در واکنش به عوامل تنش‌زا نیز نقش محوری ایفا کرده است.

۵) مرحله سازمان‌دهی و شکل‌گیری رهبری کاریزما

نیل اسملسر در پنجمین مرحله از فرایند بروز رفتار جمعی، بر اهمیت سازمان‌دهی و ظهور رهبری کاریزماتیک تأکید می‌کند. به باور او، در این مرحله، اگر رهبری با ویژگی‌های کاریزماتیک در رأس جنبش قرار گیرد و توانایی بسیج مردم و هدایت کنش‌های انقلابی را داشته باشد، جنبش اجتماعی می‌تواند به مرحله کنش مؤثر و پایدار برسد. رهبری کاریزماتیک به عنوان عامل وحدت‌بخش، می‌تواند ارزش‌های مورد مطالبه جنبش را عینیت ببخشد و جهت‌گیری مشخصی به آن بدهد. چنین رهبری‌ای از اعتماد و مشروعیت وسیعی نزد توده‌های مردم برخوردار است و می‌تواند امید به بازسازی اجتماعی، اصلاحات بنیادی و تحقق آرمان‌های جمعی را در میان آنان تقویت کند. اسملسر معتقد است که جنبش‌هایی که معطوف به ارزش‌ها هستند - یعنی خواهان تغییرات بنیادین در ساختارهای اجتماعی، فرهنگی یا سیاسی - نیازمند رهبری‌ای هستند که از پشتیبانی گسترده برخوردار باشد. در این میان، رهبری کاریزماتیک فراگیرترین و مؤثرترین شکل رهبری است، زیرا قابلیت تجسم‌بخشیدن به آرزوهای جمعی، مشروعیت‌بخشی به جنبش، و سازمان‌دهی نیروهای مختلف جامعه را داراست (اسملسر، ۱۳۸۰: ۱۲۰-۱۸۷).

پس از رحلت آیت‌الله بروجردی، روحانیت تهران به این نتیجه رسید که برای پیروزی نهضت اسلامی، امام خمینی را ابتدا به عنوان مرجع تقلید و سپس به عنوان رهبر جنبش انتخاب کنند. این تصمیم به تدریج موجب شکل‌گیری همبستگی و اتحاد میان امام و نهاد روحانیت تهران شد. با تصویب لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی در دوران سلطنت محمدرضا پهلوی، وضعیت سیاسی به‌ویژه در میان روحانیون، تقویت شد و زمینه‌های شکل‌گیری نهضت انقلاب اسلامی به‌طور چشمگیری فراهم گردید. در این راستا، مهدی عراقی و حبیب‌الله شفیق در خاطرات خود به اتحاد میان هیئت‌های مذهبی تهران پس از رحلت آیت‌الله بروجردی اشاره

کرده‌اند، که این اتحاد در انتخاب امام خمینی به‌عنوان مرجع تقلید نقش محوری ایفا کرد و زمینه‌ساز حرکت‌های بعدی در مسیر رهبری نهضت شد (شهید حاج مهدی عراقی، ۱۳۸۳: ۵۸؛ مصاحبه با حبیب‌الله شفیق، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، جلسه ۲، بی‌تا).

پس از انتخاب امام خمینی به‌عنوان مرجع تقلید توسط نیروهای انقلابی، مرحله شکل‌گیری رهبری نهضت آغاز شد. در این مرحله، امام به‌تدریج ترغیب و تشویق شد تا تشکلهای قوی و منسجم را برای هدایت جنبش ایجاد کند. (روزنامه مهر ایران، مورخ ۱۶ بهمن ۱۳۵۷، شماره ۴۶۸۹). این تشکلهای که به‌عنوان محوره‌های اصلی فعالیت‌های انقلابی شناخته می‌شدند، نقش حیاتی در سازمان‌دهی تظاهرات و مقاومت در برابر رژیم پهلوی ایفا کردند. عراقی همچنین در سازمان‌دهی و شکل‌گیری رهبری، به نظر امام خمینی اشاره کرده و در خاطراتش می‌گوید: «حالا باید تأیید حاج‌آقا را هم بگیریم. حاج‌آقا باید موافقت خودش را اعلام کند. وقتی آمدیم خدمت حاج‌آقا، جریان را برای ایشان گفتیم، ایشان هم تأیید فرمودند و هرکسی هم که می‌رفت از حاج‌آقا سؤال می‌کرد، ایشان می‌فرمودند مسلمان باید تشکیلاتی باشد، مسلمان بدون تشکیلات ارزشی ندارد» (ناگفته‌ها، ۱۳۷۰: ۱۶۴-۱۶۵).

بنابراین شبکه گسترده روحانیت انقلابی تهران، توانست با تلاش‌های پیگیر و غالباً خودجوش، انگیزه مبارزاتی امام خمینی را به اقشار مختلف مردم مؤمن و متدین انتقال دهد و نگرش و کنش انقلابی ستیز با رژیم پهلوی را در جامعه ایجاد کند. رهبری امام خمینی در یک چارچوب کاملاً منطقی و عقلانی شکل گرفت و در شرایطی که برخی جریان‌ها و چهره‌های برجسته که خود را برای رقابت با جریان مبارز اسلامی و رهبری امام آماده می‌کردند، توده مردم و نخبگان جامعه با پیش‌قدم‌شدن روحانیت، روی از آنان برگردانده و به‌تدریج رقبا را نیز در موضع قبول گفتمان امام و رهبری ایشان قرار دادند (دوانی، ۱۳۹۴: ۱۶۸-۱۹۰).

۶- مرحله فقدان کنترل مؤثر اجتماعی و سرکوب سیاسی

نیل اسملسر در مرحله ششم بروز رفتار جمعی، به فقدان کنترل مؤثر اجتماعی و سرکوب سیاسی اشاره می‌کند که درنهایت منجر به گسترش بیشتر موج انقلاب و سقوط حکومت‌ها

می‌شود. طبق نظر او، در این مرحله، ضعف و ناتوانی دولت در استفاده از زور و اعمال سرکوب، به جنبش اجتماعی معطوف به ارزش‌ها فرصت می‌دهد تا به سمت انقلاب پیش رود و به یک حرکت گسترده و مؤثر تبدیل شود. این خلأ در قدرت سیاسی و ناتوانی در مدیریت بحران‌های اجتماعی، زمینه‌ساز رشد و تقویت جنبش‌های مردمی و انقلابی خواهد بود (اسملسر، ۱۳۸۰: ۱۲۰-۱۸۷).

بررسی نقش و تلاش‌های روحانیون تهران در روند انقلاب اسلامی نشان می‌دهد که این قشر تأثیرگذار اجتماعی، نقشی تعیین‌کننده در تشدید و گسترش موج انقلابی ایفا کرده‌اند؛ چنان‌که با افزایش دامنه اعتراض‌ها و مشارکت مردمی به رهبری روحانیت، رژیم پهلوی به تدریج کنترل اجتماعی خود را از دست داد و در اعمال سرکوب ناتوان شد، امری که روند پیروزی انقلاب را شتاب بخشید. نمونه بارز این نقش‌آفرینی، مشارکت فعال روحانیون در سازمان‌دهی و هدایت راهپیمایی میلیونی تاسوعا و عاشورای سال ۱۳۵۷ در تهران بود؛ حرکتی که از خیابان شاهرضا تا میدان شهید (آزادی کنونی) امتداد یافت و با نمایش اقتدار مردمی، عملاً قدرت سرکوب را از حکومت سلب کرده و آن را در برابر موج انقلاب ناتوان ساخت (روزنامه سیاست ما، شماره ۳۸۱۰۳ مورخ ۱۳۵۷/۰۹/۲۷، ص ۲)

۱-۶: نقش روحانیت تهران در گسترش موج انقلابی و عدم کنترل مؤثر اجتماعی از سوی

دولت پهلوی

پس از تلاش‌های روحانیت تهران در روند انقلاب اسلامی، حضور اقشار مختلف در خیابان‌های سطح شهر تهران گسترده‌تر گردید و این امر برخورد مأموران حکومتی و سرکوب انقلابیون را بی‌تأثیر کرد. حتی به گونه‌ای که اعمال پی‌درپی قانون حکومت‌نظامی در شهر تهران نیز نتوانست مردم را به عقب‌نشینی وادار کند. روحانیت تهران با اقداماتی از قبیل جمع‌آوری وجوهات شرعی و اعانات برای هزینه‌کرد در مسیر انقلاب، سازمان‌دهی و مبارزات مدنی توانستند آتش انقلاب را شعله‌ورتر کنند. در این بخش از پژوهش به نمونه‌هایی از فعالیت روحانیت تهران که در عدم کنترل اجتماعی و سرکوب تأثیر بسزایی داشت، اشاره گردیده است.

۱-۱-۶: تأمین منابع مالی برای تداوم مبارزه و تشدید موج انقلابی

روحانیت تهران جهت جمع‌آوری کمک‌ها و اعانات، فعالیت زیادی می‌کردند و از این طریق در گسترش موج انقلاب نقش قابل‌توجهی داشتند. آنها در حوزه‌های مختلف، مبالغی را در چارچوب قوانین اقتصادی اسلام، از قبیل خمس و وجوهات شرعی برای تداوم اعتراض‌ها، جمع‌آوری و در مسیر انقلاب هزینه می‌کردند. در این خصوص می‌توان به گزارش جمع-آوری وجوهات از سوی روحانیون تهران و ارسال آن برای امام خمینی در اسناد ساواک رجوع کرد (سند شماره ۸ بخش پیوست). بخشی از وجوهات شرعی از قبیل سهم امام از سوی نهاد روحانیت و سایر اقشار جامعه جمع‌آوری و برای آیت‌الله میلانی ارسال می‌گردید که گزارش آن در اسناد ساواک در مورخ ۱۳۵۳/۸/۵ آمده است (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ش. بازیابی ۵۴۸۳).

همچنین در سندی از ساواک به موضوع جمع‌آوری مبالغی توسط برخی روحانیون از جمله: مرتضی مطهری، سید ابوالفضل موسوی‌زنجانی و محمدحسین علامه طباطبایی، برای کمک به مردم فلسطین در نقاط مختلف تهران اشاره گردیده است (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ش. بازیابی ۴۹۴۶۷).

حجت‌الاسلام سید محمدصادق لواسانی از روحانیون مبارز شهر تهران بود که در بازار به جمع‌آوری وجوه و ارسال آن برای امام خمینی می‌پرداخت (مراسان، ش. بازیابی ۹۰۷: ۵۵؛ مراسان، ش. بازیابی ۸۲۵۰۷: ۱۲). علاوه بر آن، روحانیون ثروتمند شهر تهران در روند انقلاب اسلامی حمایت اقتصادی از نیروهای انقلاب داشتند که گزارش آن در اسناد ساواک موجود است (مراسان، ش. بازیابی ۳۰۶۱: ۱۴).

۶-۱-۲: تهییج احساسات مردم جهت گسترش موج انقلابی

نهاد روحانیت تهران جهت گسترش موج انقلابی، سخنرانی‌هایی ایراد می‌کردند. این سخنرانی‌ها باعث تهییج احساسات مردم و افزایش جمعیت ناراضیان می‌شد که دسته‌دسته به انقلابیون می‌پیوستند. یکی از موضوعاتی که نقش مؤثری در تهییج احساسات مردم داشت، پرداختن به مسئله‌ی گسترش فساد و بی‌بندوباری در جامعه بود. سخنرانی انتقادی محلاتی از نفوذ فرهنگ غربی در مسجدالجواد(ع) در تاریخ ۱۳۴۹/۶/۲۰ ش نمونه‌ای از اعتراض به رواج بی‌بندوباری بود که در گزارش ساواک به آن اشاره گردیده است (مرکز بررسی اسناد

تاریخی وزارت اطلاعات، ش. بازیابی ۱۰۴۳/۲۰). همچنین محمدتقی فلسفی در تاریخ ۱۳۵۰/۶/۵ ش در حسینیه ارشاد، به انتقاد شدید از گسترش شراب‌خواری، قماربازی و بی‌بندوباری و لخت‌شدن دختران در کنار دریا و رقصیدن در کاباره‌ها پرداخت (مراسان، ش. بازیابی ۹۶۱۹۰: ۱۸).

یکی از مصادیق گسترش فساد در جامعه، دریافت رشوه از سوی مقامات حکومتی بود که باعث اعتراض شدید نهادهای انقلابی به‌خصوص روحانیت تهران می‌شد و این موضوع نیز در تهییج مردم برای شرکت در تظاهرات مؤثر بود. برای نمونه در این باره می‌توان به سخنرانی شهید مطهری در مسجد هدایت تهران در تاریخ ۱۳۴۲/۱۱/۱۲ ش درباره نوع برخورد پیامبر(ص) با مسئله فساد در جامعه اسلامی و مقایسه آن با رفتار مسئولان حکومت اشاره کرد (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ش. بازیابی ۵۴۳۲۶).

علاوه بر آن، روحانیون تهران به علت رواج بی‌حجابی در جامعه، سخنرانی‌های تندی علیه حکومت پهلوی ایراد و مردم را به شرکت در تظاهرات‌های ضدحکومتی ترغیب می‌کردند. برای نمونه شیخ عباسعلی اسلامی، مؤسس جامعه تبلیغات اسلامی و عضو هیئت قاضیه و هیئت‌بنی‌الزهر(س) در سخنرانی خود به این موضوع پرداخته و راهکارهایی را برای حل آن ارائه داده است (مراسان، ش. بازیابی ۱۴۱۷۰۰۶: ۲۵). آیت‌الله طالقانی نیز طی یک سخنرانی انتقادی در مسجد هدایت تهران به تاریخ ۱۳۵۰/۸/۲۱ ش، به این موضوع اشاره کرده بود (خدارحمی، ۱۳۹۷: ۲۰۷-۲۰۸). سایر علمای شهر تهران نیز در اعتراض به گسترش فساد در جامعه اعتراض می‌کردند. شیخ عبدالکریم هاشمی‌نژاد در یک سخنرانی در مسجد شهرری، از گسترش بی‌بندوباری در جامعه، عیاشی‌ها، بی‌عفتی‌ها و بازی کردن هنرمندان با اعتقادات مذهبی مردم و اهانت به اسلام به‌شدت انتقاد کرد (مراسان، ش. بازیابی ۲۰۷۱: ۴۰).

از دست‌رفتن استقلال کشور و وابستگی حکومت پهلوی به بیگانگان از مسائلی بود که در تهییج احساسات مردم نقش مؤثری داشت. روحانیون تهران در این باره با ایراد سخنرانی‌های انتقادی، احساسات مردم را برمی‌انگیختند تا در مبارزات علیه حکومت حضور یابند. برای نمونه باید به سخنرانی آیت‌الله طالقانی در تکیه دزاشیب تهران به تاریخ ۱۳۴۱/۳/۲۶ ش اشاره کرد که به تسلط بیگانگان و حضور گسترده مستشاران آمریکایی در ایران و لزوم

بیرون راندن آنها اشاره کرد (مراسان، ش. بازیابی ۷۷۸: ۱۱؛ مراسان، ش. بازیابی ۳۲۰۲: ۷). ایجاد فضای سرکوب و اختناق در کشور نیز باعث سخنرانی‌های انتقادی روحانیون تهران و تهییج احساسات مردم برای پیوستن به انقلاب بود. برای نمونه در این باره می‌توان به سخنرانی تند حجت‌الاسلام فلسفی به دلیل سانسور حاکم بر جراید و روزنامه‌ها اشاره کرد (سند شماره ۹ بخش پیوست).

۳-۱-۶: شکل‌دهی به مبارزات مدنی و تأثیر آن در گسترش موج انقلابی

بخشی از فعالیت نهاد روحانیت تهران جهت گسترش موج انقلابی، شکل‌دهی به مبارزات مدنی از قبیل تحصن، تحریم خرید کالاهای خارجی، بوق‌زدن وسایل نقلیه در خیابان‌ها، خاموش کردن چراغ مغازه‌ها، تعطیلی بازار تهران و اعتصاب غذا بود. در این خصوص مسئله‌ای که باید به آن اذعان کرد این است که در شکل‌گیری مبارزات مدنی؛ عوامل سیاسی، اجتماعی و اقتصادی نقش اساسی داشتند. برای نمونه یکی از عوامل شکل‌گیری مبارزات مدنی روحانیون تهران، اعتراض به وضعیت اقتصادی و وجود فساد گسترده در کشور در ماه‌های منتهی به پیروزی انقلاب اسلامی بود که گزارش آن در برخی روزنامه‌های تهران آمده است (روزنامه رستاخیز، شماره ۱۰۰۰ مورخ ۱۳۵۷/۰۶/۰۶، ص ۲۴؛ روزنامه مهر ایران، شماره ۴۶۸۹ مورخ ۱۳۵۷/۱۱/۱۶). علاوه بر آن، در گزارشی از روزنامه‌ی آیندگان، به مسئله‌ی بحران صنعت فرش اشاره گردیده که صادرات فرش را با نابسامانی‌های گسترده‌ای همراه کرده بود و لایحه‌ی حمایت از صنعت فرش در مجلس، بیش از دو سال متوقف شده بود و دولت نیز برنامه‌ای برای حل آن نداشت. این موضوع باعث شکل‌گیری اعتراضات مدنی از قبیل اعتصاب بازاریان با همراهی نهاد روحانیت تهران شد (روزنامه آیندگان، شماره ۳۴۵۱، مورخ ۱۳۵۶/۰۱/۳۱).

عامل دیگری که در شکل‌گیری مبارزات مدنی از قبیل برگزاری تحصن نقش تأثیرگذاری ایفا کرد، ممانعت شاپور بختیار از ورود امام خمینی به ایران بود. به همین علت، روحانیت تهران در اعتراض به آن، در ۸ بهمن ۱۳۵۷ ش در مسجد دانشگاه تهران تحصن کردند و این رویداد، نقش مهمی در گسترش موج انقلابی داشت (روزنامه کیهان، شماره ۱۰۶۲۲، مورخ

۱۳۵۷/۱۱/۸؛ روزنامه اطلاعات، شماره ۱۵۷۷۰، مورخ ۱۳۵۷/۱۱/۸). علاوه بر آن، گزارش‌های مطبوعات نشان می‌دهد که از تحصن علما در مسجد دانشگاه تهران، اقشار مختلفی از قبیل کارکنان هواپیمایی، هیئت‌علمی دانشگاه ملی ایران وابسته به سازمان روحانیون، دانشجویان و کارکنان دانشگاه، جامعه اصناف و بازرگانان، مطبوعات و غیره حمایت کردند (روزنامه اطلاعات، شماره ۱۵۷۷۲، مورخ ۱۳۵۷/۱۱/۱۰؛ روزنامه اطلاعات، شماره ۱۵۷۷۳، مورخ ۱۳۵۷/۱۱/۱۱).

همچنین به مناسبت چهلمین روز شهادت جمعی از انقلابیون تبریز، در اعلامیه آیت‌الله قاضی طباطبایی، سیدحسن انگجی و عبدالحمید شریانی، در تاریخ ۲۷ خرداد ۱۳۵۷ش، به موضوع تحصن و خانه‌نشینی علما اشاره شده است. این اعتراض‌ها باعث گردید تا موانع حضور امام از سوی بختیار برداشته شود (شهید آیت‌الله سید محمدعلی قاضی طباطبایی، ۱۳۷۸: ۴۳۶/۱۳؛ فولادزاده، ۱۳۵۹: ۱۶۳؛ روزنامه آهنگ سیاسی، سه‌شنبه مورخ ۱۰ بهمن ۱۳۵۷ شماره ۸). پس از رفع ممنوعیت ورود امام به ایران از سوی بختیار، امام در نخستین سخنرانی خود اعلام کردند که قدم اول پیروزی را برداشته‌ایم و برای موفقیت نهایی باید همه گروه‌ها با یکدیگر وحدت داشته باشد و پس از آن موج انقلاب گسترده‌تر گردید (روزنامه جنبش، شماره ۱۱۴۲، مورخ ۱۳۵۷/۱۱/۱۷ ص ۱).

نتیجه‌گیری

بررسی سیر انقلاب اسلامی ایران با تکیه بر نظریه رفتار جمعی نیل اسملسر، نشان می‌دهد که روحانیت تهران به‌عنوان یکی از مهم‌ترین گروه‌های اجتماعی، در فعال‌سازی و هدایت مراحل شش‌گانه این نظریه نقشی کلیدی ایفا کرده است. با وقوع رخدادهایی چون تصویب لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی و آغاز انقلاب سفید، روحانیون با بهره‌گیری از بافت سنتی و مذهبی جامعه، بسترهای ساختاری لازم برای بروز نارضایتی عمومی را فراهم ساختند. تشدید برخوردهای حکومت پهلوی با نهاد دین، به‌ویژه پس از حادثه مدرسه فیضیه، منجر به شکل‌گیری تنش‌های اجتماعی گسترده شد که روحانیت با نفوذ خود در لایه‌های مختلف جامعه، آنها را به سمت اعتراض‌های جمعی سوق داد. در این میان، ایدئولوژی مبتنی بر

آموزه‌های اسلامی و الگوی عاشورا که توسط امام خمینی و روحانیون همراهش تبیین شد، توانست هم‌گرایی معنوی و فکری معترضان را تقویت کند. وقایع حساس‌برانگیزی چون کاپیتولاسیون، دستگیری امام و مقاله توهین‌آمیز روزنامه اطلاعات، شرایط را برای انفجار اجتماعی آماده کرد و روحانیت تهران با بهره‌گیری از ابزارهای تبلیغی و منبری خود، توانست جامعه را به‌سوی کنش انقلابی هدایت کند.

پس از انتخاب امام خمینی به‌عنوان مرجع تقلید، نهاد روحانیت با تأکید بر رهبری کاریزماتیک و ایجاد تشکلهای منسجم، مرحله پنجم نظریه اسملسر یعنی سازمان‌دهی و رهبری جنبش را محقق کرد. درنهایت، با افزایش مشارکت مردمی در تظاهرات و مبارزات مدنی - به‌ویژه در رویدادهایی چون راهپیمایی تاسوعا و عاشورای ۱۳۵۷ - رژیم پهلوی کنترل خود را بر جامعه از دست داد و مرحله پایانی نظریه، یعنی فروپاشی کنترل اجتماعی و سرکوب سیاسی، به وقوع پیوست. درمجموع، می‌توان گفت نهاد روحانیت تهران با نقش‌آفرینی در تمامی مراحل نظریه اسملسر، نه تنها به شکل‌گیری رفتار جمعی انقلابی کمک کرد، بلکه با رهبری منسجم و مبتنی بر ارزش‌های دینی، موج انقلاب را به‌سوی پیروزی هدایت نمود.

کتابنامه

الف) اسناد:

مرکز اسناد انقلاب اسلامی (مراسان): ش.بازیابی ۳۱۲۷۶۶، ۹۰۹۵، ۲۸۵۸۷، ۰۱۴۱۷۰۰۶، ۰۱۰۲۵، ۱۲۶۸۰۳۷، ۳۷۵۱، ۲۶۲۷، ۱۹۱۲، ۶۵۰۴، ۱۰۰۶، ۱۴۲۷۴، ۱۴۲۶۸، ۱۱۸۰۴، ۱۵۶۵۲، ۲۳۱۷، ۰۱۰۲۵، ۲۱۷۸، ۸۲۸، ۴۸۵۲۹، ۱۹۷۵، ۱۰۲۳۸، ۱۱۸۲۳، ۸۰۷۹۳، ۱۱۲، ۳۹۰۶، ۱۳۲۵، ۲۰۷۱، ۳۵۲۴، ۸۲۵۰۷، ۳۲۰۲.

مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات (مپس): ش. بازیابی ۱۲۵۰، ۲۰۰۲۴، ۵۴۸۳، ۴۹۴۶۷، ۱۰۴۳، ۵۴۳۲۶.

زبان گویای اسلام حجت‌الاسلام محمد تقی فلسفی، یاران امام به روایت اسناد ساواک، تهران، مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۸.

تبیین نقش روحانیت تهران در شکل‌گیری و گسترش انقلاب اسلامی براساس نظریه رفتار جمعی..... ۳۹۱

زنده تاریخ؛ شهید آیت‌الله سید حسن مدرس به روایت اسناد ساواک، تهران، مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۸.

سلیمی، حشمت‌الله، مبارزات روحانیون و واعظ مساجد به روایت اسناد، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۶.

شهید آیت‌الله سید محمدعلی قاضی طباطبایی، یاران امام به روایت اسناد ساواک، تهران، مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۸.

شهید حاج مهدی عراقی، یاران امام به روایت اسناد ساواک، تهران، مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۸۳.

ب) کتاب

اسملسر، نیل، تئوری رفتار جمعی، ترجمه رضا دژکام، مؤسسه یافته‌های نوین، ۱۳۸۰.
بهشتی سرشت، محسن، نقش علما در سیاست، تهران، پژوهشکده امام خمینی (ره) و انقلاب اسلامی، ۱۳۸۰.

تیموری، ابراهیم، عصر بی‌خبری و تاریخ امتیازات در ایران، تهران، انتشارات اقبال، ۱۳۶۳.
حسین‌قلزایاق، ایمان، بازار تهران، تحولات سیاسی و انقلابی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۴۰۱.

خدارحمی، طاهره، خاطرات حجت‌الاسلام والمسلمین سید محمد مهدی طباطبایی شیرازی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۹۷.

خمینی، روح‌الله، صحیفه نور، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۰.

خواجه سروری، غلامرضا، خاطرات آیت‌الله مهدوی کنی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۵.
دانشنامه زندان سیاسی دوره پهلوی، دفتر ادبیات انقلاب اسلامی، تهران، ۱۴۰۱.

دوانی، علی، خاطرات و مبارزات حجت‌الاسلام و المسلمین فلسفی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۷۶.

دوانی، علی، نهضت روحانیون ایران، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۹۴.

رجبی، محمد حسن، زندگینامه سیاسی امام خمینی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۹۲.

روحانی، حمید، خاطرات و مبارزات شهید محلاتی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۷۴.

- روحانی، حمید، **نهضت امام خمینی**، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۱.
- عاقلی، باقر، **روزشمار تاریخ ایران از مشروطه تا انقلاب اسلامی**، تهران، انتشارات گفتار، ۱۳۷۶.
- عراقی، مهدی، **خاطرات شهید مهدی عراقی**، تهران، رسا، ۱۳۷۰.
- فردوست، حسین، **ظهور و سقوط سلطنت پهلوی**، خاطرات ارتشبد حسین فردوست، تهران، اطلاعات، ۱۳۷۳.
- فولادزاده، عبدالامیر، **ابوذر زمان آیت الله طالقانی**، تهران، انتشارات اعلمی، ۱۳۵۹.
- قاسم‌پور، داود، **خاطرات محسن رفیق‌دوست**، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۳.
- قدسی‌زاده، پروین، **تاریخ شفاهی مسجد جلیلی**، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۳.
- کدی، نیکی، **ریشه‌های انقلاب ایران**، ترجمه عبدالرحیم گواهی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۵.
- کرمانی، ناظم الاسلام، **تاریخ بیداری ایرانیان**، تهران، انتشارات نگاه، ۱۳۶۲.
- کریمی‌پور، حمید، **جامعه تعلیمات اسلامی، آیت الله حاج شیخ عباسعلی اسلامی و نقش ایشان در انقلاب اسلامی**، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۱.
- مازندرانیان، حمیدرضا، **تاریخ شفایی مساجد تأثیرگذار در انقلاب اسلامی (قباد، جاوید، لرزاده، الجواد)**، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۹.
- مرادی‌نیا، محمدجواد، **امام خمینی و هیئت‌های دینی مبارز**، تهران، مؤسسه چاپ و نشر عروج، ۱۳۸۷.
- مظاهری، حسام، **جامعه شناسی هیئت‌های مذهبی در ایران**، تهران، سروش، ۱۳۸۷.
- ناگفته‌ها، **خاطرات شهید مهدی عراقی**، تهران، رسا، ۱۳۷۰.
- نجاتی، غلامرضا، **تاریخ سیاسی بیست و پنج ساله ایران از کودتا تا انقلاب**، تهران، مؤسسه خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۷۹.
- هاشمی‌رفسنجانی، اکبر، **دوران مبارزه**، تهران، دفتر نشر معارف اسلامی، ۱۳۷۶.
- مصاحبه با حبیب الله شفیق**، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، آرشیو، جلسه ۲، بی‌تا.

ج) نشریات:

- روزنامه اطلاعات، شماره‌های ۱۵۵۶۳ مورخ ۱۳۵۷/۰۴/۱۱؛ ۱۵۷۶۸ مورخ ۱۳۵۷/۱۱/۰۸؛ ۱۵۷۸۱ مورخ ۱۳۵۷/۱۱/۲۰؛ ۱۵۷۷۲ مورخ ۱۳۵۷/۱۱/۱۰؛ ۱۵۷۷۳ مورخ ۱۳۵۷/۱۱/۱۱؛ ۱۵۷۷۰ مورخ ۱۳۵۷/۱۱/۰۸
- روزنامه آهنگ سیاسی، شماره ۸ مورخ ۱۳۵۷/۱۱/۱۰

تبیین نقش روحانیت تهران در شکل‌گیری و گسترش انقلاب اسلامی براساس نظریه رفتار جمعی..... ۳۹۳

روزنامه آیندگان، شماره ۳۴۵۱ مورخ ۱۳۵۶/۰۱/۳۱

روزنامه کیهان، شماره ۱۰۳۶۲ مورخ ۱۳۵۷/۱۱/۲۰؛ ۱۰۶۲۲ مورخ ۱۳۵۷/۱۱/۰۸؛ ۱۰۶۳۱ مورخ ۱۳۵۷/۱۱/۱۷

روزنامه رستاخیر، شماره ۱۰۰۰ مورخ ۱۳۵۷/۰۶/۰۶

روزنامه مهر ایران، شماره ۴۶۸۹ مورخ ۱۳۵۷/۱۱/۱۶

روزنامه جنبش، شماره ۱۱۴۲ مورخ ۱۳۵۷/۱۱/۱۷

روزنامه سیاست‌ما، شماره ۳۸۱۰۳ مورخ ۱۳۵۷/۰۹/۲۷

(د) منابع لاتین

Nasr, V.(2007), The Shia Revival. W. W. Norton: New York.

Saffari, S. (2017), "Two Pro-Mostazafin Discourses in the 1979 Iranian Revolution" . Contemporary Islam. Volume 11, Issue 3.

Moniri, Hamid Reza and Mohammad Hadi Fallahzadehand Laleh Eftekhari(2020), Study of the Ways to Diffuse the Islamic Revolution Values through Hajj Based on the Theory of Diffusion, Received: 5 January 2020 - Accepted: 12 February.

Richard, Y. (1995), Shi'ite Islam: Polity, Ideology, and Creed. Blackwell: Oxford.

Smelser, N. J. (1962). Theory of Collective Behavior. New York: Free Press.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

گزارش اطلاعات دانشی

موضوع: نظرات آیت‌الله فلسفی به آیت‌الله بهمنی به قم در مورد «شبهه»	شماره: ۷۱۳۹۸۱/مرکز
محل: تهران	تاریخ حادثه: ۱۳۷۸/۸/۲۹
عطف بشماره:	تاریخ وصول خبر: ۱۳۷۸/۸/۲۹
منبع خبر: «ماهر فلوری»	تاریخ گزارش: ۱۳۷۸/۸/۲۹
تقریب: ۲ ب	

آیت‌الله فلسفی، صبح روز جاری نظراتی به آیت‌الله بهمنی به قم مخابره و در وقتاً آنرا مورد ملاحظه گردید. شب قبل در مسجد حان هنزآله میتینگ بوده. میتینگ را ادامه بد - جمع ما خیر و به ۴۲ آیت‌الله حکیم نیز تلگراف نموده اند که شما تلگرافی به ما مکتوبت ردفا در پیرا ریوشت آنرا در - ا - تیار ما نگذاشته اید. «چاپ کنیم و بین مردم توزیع کنیم». خدا «حق» اسماعیل سالاری ساکن تهران میدان شاه منزل شماره ۲۴ که مشهور به / خان معتمد / با جناب فلسفی واحد میاست و تخیل وی در بدو در استان اذربایجان و اهل شیر میباشند اشهار داشته ما «میرین دولت از تبلیغ تلگرافات شما» جلوگیری نمیدانید و نمیدانید ما به اتان آزادی فلسفی چه پیشنهادیم که - تلگرافات موجود در تهران و شهرستانها توزیع نشود - ز

در بدو به شیخ محمدتقی فلسفی، اصفهان

پیوسته
۲۲

تعداد نسخه: ۸
آراء به تل: دوم (۱ نسخه)
۱۳۷۸/۸/۲۹

مرکز اسناد و کتابخانه ملی
آرشیو

سند شماره ۱:

تلگراف حجت الاسلام فلسفی برای امام در خصوص برگزاری میتینگ در مسجد حاج سید عزیزالله در سال ۱۳۴۱ (مراسان، ش.بازیابی ۱۳۴۰ ص ۲۲)

گزارش اطلاعات داخلی

شماره: ۳.۱.۲/۵.۵.۶	موضوع: مسجد ارک
تاریخ حادثه: ۱۳۴۴/۹/۱۳	محل: تهران
تاریخ وصول خبر: ۱۳۴۴/۹/۱۳	عطف بشماره:
تاریخ گزارش: ۱۳۴۴/۱/۱۳	منبع خبر: مامور ویژه
	تقریب: ۲ -

سخنر سازک

ساعت ۱۸ روز یکشنبه ۱۳/۹/۱۳۴۴ در آن درحدود ۵۰۰ نفر و ده‌ای از روحانیون در مسجد ارک اجتماع نمودند. ابتدا محدث زاده صحبت نمود. سپس فلسفی درباره فعالیت علماء و مردم سلمان بران لغو تسمیه اخیر دولت صحبت و افزود دولت خوب باید بخواسته‌ها مردم عمل کند. مصلحتان باید برای زمین بردن تسمیه‌ها تسمیه تسمیه‌ها خیلی مغفوف خود را - فسرده ترشند زیرا با اجرا نشدن شرکت زنان در انتخابات پله‌ای از نردبان فعالیت مرتجعانه و بلید حزب بهائی در رسم تکمیل شد. بعد نامه‌هایی را که آیت‌المختارین - خمینی و بهبهانی - شریعت مداری - مرعشی بهیون نوشته بودند قرائت کرد. در خانه اشپار است اصولا درین کشور متوسطه با پستی قانون اساسی حاکم بر ملت باشد و قانون اساسی هم بستنی بوجود مجلسین سنا و شورا دارد و باید تسمیه نامه‌ها را در ورخت و خواسته‌های ملت توجه کرد و اینکه سر نوشت کشور را یکجمله مرتجع و دستیار پیکانه بنام هیئت دولت در دست داشته باشد و معلوم نیست بچه علت مدتی است دولت مجلسین را بسته ما از دولت خواستاریم هر چه زود تر انتخابات را شروع نماید که در اینموقع مردم مایه‌های بلند فریاد زدند صحیح است. شما اعلامیه پیوست نیز از طرف دانشمندان دانش و حقوق بهین مردم توزیع فرمودید.

در روز یکشنبه ۱۳/۹/۱۳۴۴ در مسجد ارک سخنرانی فلسفی به‌جا آمد.
تعداد نسخه: ۵ نسخه
گیرندگان: سه نسخه در بخش ۳۱۲ - اداره ۲ - اداره ۱۰ اداره دوم

مرکز اسناد انقلاب اسلامی
آرشیو

سند شماره ۲:

سخنرانی حجت الاسلام فلسفی در مسجد ارک تهران در خصوص لایحه انجمن‌های ایالتی و

ولایتی در سال ۱۳۴۱ (مراسان، ش. بازپایی ۱۰۲۵ ص ۵۲)

	
جمهوری اسلامی ایران	اداره دوم
رئیس‌جمهور	دائرة دوم
شماره ۳۵۸۱۳/۱۱	کشور ایران
تاریخ وقوع	موضوع: هیئت علماء و رموز و اتای فلسفی
تاریخ وصول خبر ۱۱/۱/۱۳۵۸	صفت
تاریخ گزارش ۱۱/۱/۱۳۵۸	منبع
	تقریب

برابر اطلاع حاصله :

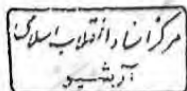
مجلس اتای فلسفی و معظ و رخصه ایان ری محل اجتماع و معاظ و طلاب علوم دینی و علماء جهت مآکرات و تمایلیجاتیه قانون شرکت زنان در امر انتخابات شده است . فلسفی که مدتها از مدینه تعالیت بدو بود از این موقعیت برای حفظ موقعیت و سمبوت خود استفاده نمائید . اتای فلسفی چندین بار در این مورد با اتای علم ملاقات و مذاکره کرده و مخالفت و تضامین عموم و معاظ و روحانیون را در موضوع فوق با اطلاع اتای نخست و نه برسانده و حتی اتای نخست و نه را تهدید کرده که پانشاری و راجرا شرکت زنان در امر انتخابات موجب انقلاب و راهبان خواهد شد . هر روز اتای علم بر وسیله تلفن با اتای فلسفی مذاکره ای مینمود . پس از جلسه دهفته گذشته در رسد سید منزه و محله طایفه قانون اصلاحات ارضی دیگر اتای طایفه اتای فلسفی تلفنی نکرده است طبق اطلاع قراست در جلسه ای که بزودی از طرف و معاظ تشکیل خواهد شد از طرف علماء گفته شود که جامعه روحانیت در مورد اصلاحات ارضی نظری ندارد و مورد تناقضی آنان تهدید نظرد و مورد شرکت زنان در امر انتخابات است .

گیرنده

به استناد این اطلاعات و اخت کشور

امضاء: ...
۱۳۵۸

خیلی محرمانه

سند شماره ۳:

تجمع روحانیون تهران برای مخالفت با قانون شرکت زنان در انتخابات در سال ۱۳۴۱

(مراسن، ش. بازیابی ۲۲۱۳ ص ۳۴)

سند شماره ۵:

۱۳۴۱ (مراسان، ش. بازیابی ۱۰۲۵ ص ۴۱)

صورت اسامی روحانیونی که در روایع جهان اخیر مستقر یا خدمت بلد قرار دارند آزاد شده اند

ردیف	نام	شهرت	نام پدر	تاریخ بازداشت
۱ -	سید محمد تقی	واحدی	سید محمد رضا	۱۳۰۲/۳/۱۵
۲ -	محمد حسن	بگانی	محمد ابراهیم	۱۳۰۲/۳/۱۸
۳ -	محمد	راش اخلاصی (وحدت)	ابراهیم	۱۳۰۲/۳/۱۸
۴ -	حسن	سلمی پیرا هر	عبدالمعید	۱۳۰۲/۳/۱۸
۵ -	محمد صادقی	صادقی (خلعانی)	بداله	۱۳۰۲/۳/۱۸
۶ -	سید جواد	الیاس	حاج سید عبدالسلام	۱۳۰۲/۳/۱۸
۷ -	علی	دریان (محدث)	مهدی	۱۳۰۲/۳/۱۸
۸ -	محمد علی	شرعی	غلامحسین	۱۳۰۲/۳/۱۸
۹ -	سید احمد	حسینی	محمد	۱۳۰۲/۳/۱۸
۱۰ -	سید محمد الکریم	حاشم نژاد	سید حسن	۱۳۰۲/۳/۱۵
۱۱ -	سید حسین یا سید محمد	موسوی نسب	سید علی	۱۳۰۲/۳/۱۵
۱۲ -	حاج سید علی اصغر	احمد زاده	علی اصغر	۱۳۰۲/۳/۱۵
۱۳ -	حاج نرجس اله	واملی	عبدالباقی	۱۳۰۲/۳/۱۵
۱۴ -	حاج شیخ عبد الرحیم	حاجی کی	حاج شیخ آقا بزرگ	۱۳۰۲/۳/۱۵
۱۵ -	شیخ عبدالنسی	حاجی کی	حاج شیخ آقا بزرگ	۱۳۰۲/۳/۱۵
۱۶ -	شیخ عبدالغنی	حاجی کی	حاج شیخ آقا بزرگ	۱۳۰۲/۳/۱۵
۱۷ -	سید محمد مرتضی	مرتضوی	سید حسن	۱۳۰۲/۳/۱۵
۱۸ -	سید محمدرضا	تقی شایطانی	سید جواد	۱۳۰۲/۳/۱۵
۱۹ -	حسین	فتاری آذرشهری	عباس	۱۳۰۲/۳/۱۵
۲۰ -	شیخ مرتضی	طاهر	سید رضا	۱۳۰۲/۳/۱۵
۲۱ -	علی اکبر	تکه	آقای	۱۳۰۲/۳/۱۵
۲۲ -	باب اله	تکه الاسلامی	علی اکبر	۱۳۰۲/۳/۱۵
۲۳ -	مهدی	محمدی	احمد	۱۳۰۲/۳/۱۵

مرکز اسناد و کتابخانه ملی
آرشیو

سند شماره ۷:

اسامی روحانیون بازداشت شده تهران توسط ساواک بعد از قیام ۱۵ خرداد در سال ۱۳۴۲

(مراسن، ش. بازیابی ۳۴۲۱ ص ۵۴)

سند شماره ۸:

جمع‌آوری وجوه از سوی روحانیون تهران و ارسال برای امام خمینی در سال ۱۳۵۳
(مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ش.بازیابی ۳۱۶۵ ص ۳۴)

(مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ش.بازیابی ۳۱۶۵ ص ۳۴)

ارزیابی - الف ۲

۱۰/۹/۱۴۰۳

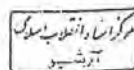
اطلاعیه

روز ۹/۷/۱۳۵۷ غنیمی و اعظم در مسجد ارنك اظهار داشتند نباید برخلاف قانون اساسی و دین اسلام غنای انجام شود دولت مرکز اجازه نداده است که صدای مردم مسلمان ایران در جراید درج و در رادیو پخش شود دولت مردم مسلمان را خفه کرده و میخواهد احساسات حق طلبی آنان را با فشار و تهدید بکشد و نگذارند که فریاد خود را بگوش ملل دنیا برسانند ولی با تمام گوشه‌های که دولت مینماید و با همه دقت‌ها و سانسور جراید که از طرف دولت بعمل می‌آید ما بهتر توانی که باشد صدای خود را بگوش جهانیان خواهیم رسانید * در مسکنی که حزب مغفوری‌ها در رهنه جا بلندگو و تلویزیون دارند * در کشوری که سناها مردم مسلمان را آزار میدهند چطور دولت بخود اجازه میدهد که نگذارند صدای جا روحانیت بگوش مردم برسد این عمل بسیار است میباید و دولت میخواهد احساسات مردم را خفه کند ولی باید بداند که این احساسات چیزی نیست که دولت بتواند آنرا منکوب نماید *

کریم

دور

۱۳۵۷

شماره ۹: مطالعات فرهنگی

انتقاد حجت الاسلام فلسفی به دلیل سانسور حاکم بر جرائد و روزنامه‌ها در سال ۱۳۴۱

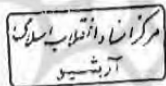
(مراسان، ش. بازیابی ۱۲۵۴ ص ۲۲)

صورت‌اسامی روحانیون و وظائف در رده ۲ و ۱ تهران و غیره

استان مرکزی

الف - تهران ۱

ردیف	نام	مقام	محل سکونت
۱	آیت‌المسجد احمد	علی‌نقاری	بازار عباس آباد، کوچه سراج مسعود
۲	آیت‌المسجد اعلی کسره‌ای	غیاثیان زمین نعل	
۳	* میرزا احمد آصفیانی	مدرسه سوری	
۴	* سید ابوالحسن رفیعی قزوینی	غیاثیان بوذرجمهری، کوچه صفت مسجد جامع	
۵	* محمد تقی آملی	غیاثیان شاهپور، روی روی باری شهر کوچه	
		گلشنی - پلاک ۲۸	
۶	* میرزا محمد اله	مسج تهران	بوذرجمهری، کوچه مسجد جامع، منزل شخصی
۷	* سید طیفی	تهران	نرسید صمدان اعدام، چهارراه سعادت منزل شخصی.
۸	* بهاء‌الدین لهری		غیاثیان سبزو، کوچه صدیق الدوله
۹	* شیخ حسنعلی راجند		غیاثیان، غیاثیان پهلوی، کوچه کاظمی
			کوچه بگلا، منزل شخصی
۱۰	* محمد تقی لکلی زاهد		غیاثیان روی، روی روی مسجد کاظمیه
۱۱	* سید محمد صابری لیا سانی		کوچه میرزا مسعود و نرسید صمدان بازار، بخش
			انتهای بازار عباس آباد
۱۲	* محمود دولایی (جلس)	چهارراه حسن آباد، کوچه نعمت پلان ۲۴	

سند شماره ۱۰:

دیدار تعدادی از روحانیون تهران با آیت‌الله بروجردی در سال ۱۳۴۰

(مراسان، ش. باز یابی ۱۲۶۴ ص ۶۵)

گزارش اطلاعات داخلی

موضوع: روحانیون محل: تهران صنف: شماره منبع خبر: ماهنامه تقویم: پ - ۲	اداره بکر: شماره تاریخ حادثه: تاریخ وصول خبر: ۱۳۸۳/۳/۱۵ تاریخ گزارش: ۱۳۸۳/۳/۱۵
--	---

شعبه پنجم سید غلامحسین شب رازی از مسجد علیا بان نادری شد بد اید دولت و دستگاه حاکمه حلاتی نمود و اظهار داشت حکومت سلطنتی امروزه دست ثابت پا سال بهبودی بهائی اقتصاد بعد از عباسی محمودی مد بر اطلاعات تنقید و او حمله تند ی کرد ، در مسجد حاج شیخ عبد الحسین معروف مسجد ترکهار ریا راز نیز شب پنجم فلسفه در مشرب شد با حمله و از خمینی تعریف کرد و از قضاات در بیان کشور صریح نمود و گفت رشادت شما که در بیارتان شکی نرفشد مورد تأیید قاطبه ملت مسلمان ایران است . روز پنجم صبح سید حجازی در منزل آیت الله بهبهانی به نشر رفت و او هم شد بد ا حلاتی بد ولت و هیئت حاکمه کرد ، روز جمعه صبح در حالیکه جمعیت خیلی زیاد ی در منزل آیت الله بهبهانی بود از جمله سلیمان بهبهودی - سرهنگ وثیق - محمد بهران علی و کلی - حاج غزائوفه با ی زیاد از رجال و بزرگان سید غلامحسین شب رازی به صورت و شد بد ا حمله نمود و اظهار داشت روحانیت طرفدار امنیت و آسایش مردم است روحانیت خوب و تائید کند او د ولی زبان در آرد و آرا میخواند نشست و چوکی در گونه قاتل شکی را بگیرد و مبارزه میکند روحانیت از مرگ بچهره اسد وند و او هندی گد ارد سلطنت شیعه ایران زینهار نفوذ اسرائیل و ثابت با سال بود بعد به محمودی حمله کرد و گفت این مرد غارتگر که سلطنت را طرد کرد و - در پیروان را من سلطنت سر ما بهند ارد و بعد را بخارج منتقل کرد و در پس مذ حق بایت الله عظمی یعنی سید هد و از خمینی خیلی تحقیر و مسخره ی حلات زیاد ی نمود و اظهار داشت روحانیت برای حفظ ناموس مذ حق و استقلال سلطنت از پای نمی نشینند و مبارزه خواهد کرد و ولیدم آنها کشته شوند بعد به ثابت با سال و اسرائیل و بهائی ها حلاتی نمود سپس سید شجاعی به صورت و او هم در نال و نالهات سید شب رازی حلات شد بد و نمود و گفت دستگاه حکومت اسلامی همیشه در طبل تاریخ زجرها بد و فسادها بد و ولی هیچوقت از میان نخواهد رفت دستگاه ما و به ویزد چند بار تکرار شد و ولی همیشه از من رفته اند و سلطنتها برقرار باقی ماند و اند و از این قبیل حلات بد ولت نمود و بایت الله خمینی در مساکرد .

۵۳/۳/۱۵

۱۳۸۳/۳/۱۵

۵۳/۳/۱۵

مرکز اسناد و کتابخانه ملی
تاریخ: ۱۳۸۳/۳/۱۵

۵۳/۳/۱۵

سند شماره ۱۱:

سخنرانی انتقادی وعاظ و روحانیون تهران در مساجد علیه حکومت محمدرضا پهلوی در سال

۱۳۴۲ (مراسن، ش. بازیابی ۴۳۲۳ ص ۵۵)